

רווחת בעלי החיים הגדלים לצרכי מזון בישראל

קשיי הדין המצוי והמתווה המשפטי הרצוי

(בצילו של פסק דין "נח")¹

מאת
ורד דשא*

א. הצגת הנושא

- ב. משפט בעלי חיים – סקירה כללית (1) כללי (2) זכויות בעלי חיים ורווחת בעלי חיים.
ג. הנוף המשפטי הנוכחי (1) חוק ההגנה על בעלי חיים והמצב המשפטי בישראל (2)
עקרונות החקיקה בארה"ב (3) העקרונות האירופיים (4) בין ארה"ב לאיחוד האירופי
– מלחמות מזון (5) המצב המשפטי בניו זילנד כמקרה מבחן.
ד. גידול בעלי חיים לצרכי מזון בעולם המודרני (1) הטיפול בחיות המשק (2) על
פרקטיקות הגידול השנויות במחלוקת.
ה. הדילמה המוסרית - דיון פילוסופי על גישה פרגמטית (1) במעבר לעולם הפוסט
מודרני (2) שאלות של מוסר, פלורליזם והאוטונומיה של הצרכן.
ו. המתווה המשפטי הרצוי – קביעת אמות מידה לגידול בעלי חיים לצרכי מזון (1)
ההשקפה הקולקטיבית של החברה כאמצעי לבחינת המטרות הלגיטימיות (2) הבסיס
המדעי (3) הומניות כמונח יחסי.
ז. אחרית דבר

א. הצגת הנושא

מערכת היחסים של האדם עם בעלי החיים היא מערכת מורכבת. עבור האדם, בעל החיים הוא
בו זמנית חבר ובן לווייה, מזון, שעשוע, מושא למחקר ומקור לצרכים נוספים. השאלה כיצד עלינו
להתייחס אל בעלי החיים בקונטקסטים השונים הללו, וקביעת הסטנדרטים שעוסקים ברווחתם
היא לא פשוטה. קשה מכל היא אותה שאלה ככל שהיא נוגעת לחיות המשק, אותם אנו מגדלים
בסופו של דבר למאכל עבור האדם. שאלה מורכבת זו מהווה מושא למחקרים ולשיח אקדמי,
ציבורי, פוליטי וחברתי, והיא מעסיקה לכן, את מחוקקי כל המדינות בעולם המערבי.
השאלה כיצד תופסת החברה את הנושא של רווחת בעלי החיים איננה חד משמעית. ייטיב לתאר
זאת יותר מכל הסיפור אודות שני בעלי כלבים אשר נפגשו בעת טיול עם כלביהם. האדון הראשון
גדל במשפחה קטנה הדוגלת בטיפוח בריאות, בטיחות ומשמעת, ומגדל את כלבו על פי תפיסות
אלה. הכלב מקבל טיפול וטרינרי שוטף, שתי ארוחות ביום עם מזון דל שומן מיוחד לכלבים,
ומתהלך קשור ברצועה עם אדונו. האדון השני לעומתו גדל בקהילה שמעריכה פתיחות, שמחה,
שיתוף במשאבים וקשר הדוק עם הטבע. כלבו פרוותו מאובקת מעט ומלאה קוצים מן המשחק
החופשי בטבע, מואכל בנדיבות אך באופן מזדמן, ומעולם לא ידע קולר. כל אחד מן הבעלים בוחן
את איכות חייו של הכלב מנקודת השקפה שונה לחלוטין וחש צער עבור הכלב האחר.

* ינואר 2013.

¹ בג"צ 9232/01 "נח" ההתאחדות הישראלית של הארגונים להגנת בעלי חיים נ' היועץ המשפטי לממשלה ואח' (ניתן 11.8.03 פורסם במאגרים המשפטיים) (להלן: עניין "נח")

ודוק: אין מדובר בסיפור דמיוני כלל וכלל. שני דפוסים הגידול מוכרים במקומותינו, ושניהם נתפסים על ידי החברה כלגיטימיים. אנשים רבים מגדלים כלבים וחיות מחמד אחרות בתנאי שבי מוחלט, ועל אף שמדובר בדפוס גידול שרחוק מלהיות טבעי וחופשי - אין הם רואים בכך כל פסול. גישת החברה המודרנית לנושא של רווחת בעלי חיים היא אם כן מורכבת. אנשים נוטים להשתמש בקריטריונים שונים בעת שהם שופטים מה נתפס כרווחה עבור בעלי החיים, וכיצד יש לטפל בהם. כעת נבקש לצעוד צעד נוסף וליישם את סיפור הכלבים על חתולים, ונזכיר כי אוכלוסיית החתולים הגדלים בטבעיות, מתרבה באופן לא מבוקר עד אשר בסופו של דבר הוא הוכר כדורש דילול על ידי בית המשפט העליון². האם יש בעצם החלטתו של בית המשפט העליון משום הכרעה משתמעת באשר לתפיסת רווחת בעלי החיים ודפוס הגידול המועדף? ובהנחה שמדובר בשתי תפיסות לגיטימיות, האם החלטתו של בית המשפט העליון מבטאת את דעתו הסובייקטיבית או שמא היא משקפת את דעתה של החברה בכללותה?

מורכבת עוד יותר השאלה, כיצד יש לבחון את תפיסת החברה באשר לרווחת חיות המשק, שכן במובחן מחיות מחמד אותם מגדל האדם להנאתו, מוחזקות חיות המשק במתקנים חקלאיים למטרה מוגדרת וברורה של ייצור מזון עבור האדם.

במסגרת השיח המשפטי בעולם הרחב נהוג לבחון את פרקטיקות הגידול החקלאיות במשקפיים משפטיים תוך ניסיון להגדיר מהי הנורמה הרצויה במונחים של "הומניות". אלא שהשאלה מה מוגדר כפעילות העומדת בדרישות החוק תלויה במידה רבה בשאלה מהו מקום האדם בשרשרת המזון, כמו גם בהשקפת עולם סובייקטיבית המשפיעה על פרשנות המונח "הומניות". כפי שנראה להלן בהמשך הדיון, "הומניות" כמונח משפטי, דומה אך במעט לאופן שבו אנו עושים שימוש במונח זה בשפת היומיום. בפועל, מדובר במונח יחסי ובעל רף משתנה אשר נמדד בהתאם לצורך אותו מבקשת החברה להצדיק בכל מקרה ומקרה ובהתאם להשקפתו הסובייקטיבית של כל אחד מן הצדדים הרלוונטיים ושל בית המשפט.

מנקודת מבטו של המגדל או הווטרנר, פרקטיקות הגידול הנוהגות כיום לא נחשבות כהתעללות, ובוודאי לא נעשות מטעמים של אכזריות. אך עבור מי שאינו חקלאי, עלולות פעולות אלה להיתפס כפעולות מכאיבות ולכן עבור המבקר המבקש להציג דעה מגמתית - קל לתאר אותן כבלתי הומניות. זאת על אף שעיון פשוט יגלה כי דווקא ציבור החקלאים - המגדל בעלי חיים לצרכי מזון בתנאי שבי הנתפסים כאכזריים עבור חלק מן החברה - הוא אותו ציבור אשר ככלל יגדל חיות מחמד בתנאי חופש. זאת, בין מסיבות ערכיות, ובין מהטעם שהתנאים האובייקטיביים מאפשרים לו לגדל חיות מחמד בתנאי מרחב. מנגד, יכול ודווקא מבקרי שיטות הגידול החקלאיות - מתגוררים בדירה בעיר ומגדלים חיות מחמד בתנאי שבי מוחלט על אף שבנסיבות אחרות הם בוחרים לבקר באופן נחרץ גידול בעלי חיים בתנאי שבי.

בדומה, יכול מבקר לקבוע כי שימוש מסוים אשר נעשה בבעלי חיים לצרכיו של האדם הוא פוגעני או בלתי מידתי, אולם מנגד, יכול אותו מבקר לצרוך מוצרים מן החי דוגמת נעליים או תיקי עור בהתעלם מן הדרך בה הם נוצרו.

² בג"צ 6446/96 העמותה למען החתול נ' עיריית ערד, פ"ד נה(1) 778, 769 (להלן: עניין "העמותה למען החתול"). באותו מקרה קבע בית המשפט העליון כי זכותם של בעלי החיים לחיות היא יחסית וניתן לפגוע בה לתכלית ראויה. לפיכך נקבע שם כי בנסיבותיו של אותו עניין, ולאור סכנת התפשטות מחלת הכלבת בקרב בני אדם, נקיטת צעדים לדילול אוכלוסיית החתולים הינה מוצדקת.

העובדה שהתפיסה ה"ערכית" של המבקרים איננה קוהרנטית היא מושא לדיון עצמאי החורג ממסגרת המאמר, יחד עם זאת לצורך הדיון דכאן, היא מלמדת שהשאלה מהי הומניות נבחנת על פי האינטרס הנקודתי עליו מבקש הטוען להגן בכל מקרה ומקרה. כך, נוטה הצרכן לעצום עיניים כאשר מדובר במוצר אשר נצרך באופן תדיר, וגם בית המשפט העליון עשוי להימצא משתמש בנימוקים סמי-רציונאליים בעת שהוא נדרש להצדיק צורך חברתי מסוים המצדיק פגיעה בבעלי חיים לצורך אינטרס מסוים של האדם. החלטה כזו ניתנה למשל על ידי בית המשפט העליון דווקא בהקשר לפגיעה בחיות מחמד, ובמסגרתה התיר בית המשפט העליון דילול אוכלוסיית החתולים מטעמים תברואתיים³. בהתאם, ומאחר והחברה המערבית נוטה ככלל לייחס ערך גבוה יותר לרווחתם של חיות מחמד, כי אז, מקל וחמור לכאורה ניתן להחיל רציונל זה גם על חיות משק אותן מגדל האדם באופן מיוחד לצרכי מזונו או לצרכים אחרים. ואולם שורה של נסיבות הובילה לכך שהדין הישראלי קובע דווקא ההיפך.

שאלה יחסו של המשפט הישראלי לבעלי חיים ובאופן מיוחד לחיות המשק נבחנה על ידי בית המשפט העליון בפסק הדין בעניין "נח" נ' היועץ המשפטי לממשלה⁴ - פסק דין אשר עסק בחוקיותה של הפרקטיקה החקלאית המשמשת לפיטום אווזים לצורך ייצור כבד אווז. בפסק הדין קבע בית המשפט העליון כי התקנות המאפשרות פרקטיקה של פיטום אווזים סוטות באופן מהותי מרוח חוק ההגנה על בעלי חיים⁵ ולפיכך דינן להתבטל. בעקבות פסק הדין הפכה ישראל לאחת המדינות היחידות בעולם בה נאסרה הפרקטיקה של פיטום אווזים דבר שהוביל לחיסולו המוחלט של ענף גידול האווזים בישראל.

בהמשך, וכתוצאה מכך, חוסל גם ענף המולרדים⁶, במועד זה תלויה ועומדת בפני בית המשפט העליון עתירה נוספת אשר עלולה לפגוע קשות בענף גידול התרנגולות המטילות⁷, ואם די בכך - הצעות לתיקוני חקיקה שהוגשו לאחרונה מאיימות על ענפי גידול בעלי חיים נוספים. הנה כי כן, בחלוף 13 שנים מאז ניתן פסק הדין בעניין נח מסתמנת בישראל מגמה משפטית אשר תוצאותיה עשויות להיות בעלות השלכות קריטיות על גידול בעלי חיים לצרכי מזון בישראל.

ניתוח מושכל של המסגרת הנורמטיבית הרלוונטית, של פסק הדין, של האווירה והמצב המשפטי הנוכחי אשר נוצרו בעקבותיו ואשר יובא להלן בהמשך המאמר, מגלה שורה של בעיות אשר הוצפו בעקבות פסק הדין בעניין נח, ואשר להשקפתנו, נובעות מן הנוסח הנוכחי של חוק ההגנה על בעלי חיים. חוק זה, במתכונתו הקיימת איננו מאבחן כלל בין חיות מחמד וחיות משק, ומחיל את הוראותיו באופן זהה על כלל בעלי החיים בניגוד למקובל בחוקים דומים בעולם אשר מחריגים

³ עניין העמותה למען החתול, שם.

⁴ עניין "נח", לעיל ה"ש 1 דעת הרוב נכתבה ע"י כב' השופטת שטרסברג כהן, אליה הצטרף כב' השופט ריבלין, וכנגד דעתו החולקת של כב' השופט (כתוארו אז) א. גרוניס

⁵ חוק צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים) התשנ"ד-1994 (להלן: **חוק ההגנה על בעלי חיים**).

⁶ ת"א (מרכז) 11256-06-08 **פו גרס מוצרי בשר אקספורט נ' מדינת ישראל** (פורסם בנבו, ניתן 25.12.2011). תביעה זו נסבה על החלטת משרד החקלאות לסגור את ענף המולרדים בעקבות פסק הדין בעניין נח ובמסגרתה עתרו התובעים לפיצויים בגין הנזקים אשר נגרמו להם מסגירת הענף. על פסק הדין הוגש ערעור: ע"א 2118/12 **פו גרס מוצרי בשר אקספורט בע"מ נ' מדינת ישראל**. הערעור נדחה.

⁷ בג"צ 7154/09, בג"צ 1842/10 **עמותת "אנונימוס" לזכויות בעלי חיים, "נח" ההתאחדות הישראלית של ארגונים להגנת בעלי חיים נ' שר החקלאות ואח'**, (להלן "עניין גידול העופות"). המבוקש בעתירה היה התקנת תקנות כמתחייב מחוק צער בעלי חיים. העתירה נמחקה לאחר שהמדינה הודיעה כי הגישה נוסח מוסכם של התקנות לוועדת החינוך אשר טרם אישרה אותה.

באופן ברור את חיות המשק מחוקי ההגנה על בעלי חיים או חילופין מטמיעים בהם הוראות ספציפיות הנוגעות לגידול בעלי חיים לצרכי המזון. תוצאת הדברים מובילה לכך שפרקטיקות גידול חקלאיות מקובלות – עלולות להיות מסווגות כמפרות את חוק ההגנה על בעלי חיים - דבר אשר בנסיבות העניין, לדעתנו, בלתי מתקבל על הדעת. מסקנתנו זו מסייעת להבין כיצד קבע בית המשפט העליון כי פרקטיקה אשר נתפסת בעולם כפרקטיקה מקובלת של גידול בעלי חיים לצרכי מזון, סוטה באופן מהותי מרוח החוק, אך חשוב מכך - היא מייצרת חשש כי ככל שלא יתוקן ויותאם החוק למציאות המאפשרת גידול בעלי חיים לצרכי מזון, עשוי הדבר להוביל בנקל לביטולן של פרקטיקות גידול נוספות.

זאת ועוד: פסק הדין בעניין "נח", הגם שעסק בשאלה צרה וממוקדת, מעלה הרהורים ושורה ארוכה של שאלות נוקבות בעלות השלכות רחב עמוקות הן על גידול בעלי חיים למטרות מזון בכלל והן על שיפוט וביקורת שיפוטית בשאלות מוסריות בכלל: בחינה של הצדדים לעתירה בעניין נח ושל התפיסות אותן הם מייצגים מגלה כי לכאורה מדובר במחלוקת בין אלה התומכים בפרקטיקות הגידול החקלאיות המסורתיות של בעלי חיים, לבין אלה שטוענים שחלק מהן אינן הומניות ואכזריות. ואולם כאשר מפשיטים את הדיון מן הברק המשפטי, נראה שהיכוח האמיתי הוא עמוק הרבה יותר והוא מערב מחלוקת שמקורה בהשקפות עולם שונות שבמהותן נוגעות לשאלה האם בעלי החיים דינם להיאכל על ידי האדם אם לאו. על פי התפיסה של העותרים בפסק הדין בעניין נח, גידול בעלי חיים למטרה של ייצור מזון עבור האדם – בין בשיטות מסורתיות ובין בשיטות מתקדמות – הוא פסול בעליל. עבור קבוצה זו, הויכוח עוסק במחלוקת הבסיסית שבין זכויות בעלי החיים והצמחונות לבין המשך ייצור וצריכה של בשר על ידי החברה האנושית. מבחינה זו, החלטתו של בית המשפט העליון בעניין נח העניקה, כפי שנראה להלן, תמיכה עקיפה בתפיסה מוסרית מסוימת - במקרה זה, באופן ספציפי באגינדה הצמחונית-טבעונית, על אף שמדובר בארגון קטן ורדיקלי שאיננו מייצג את עמדתו של רוב הציבור בישראל, אשר כמעט כולו, עדיין צורך מזון מן החי.⁸

ודוק: יש להבחין לדעתנו, בין הנושא של רווחת בעלי חיים שפירושו שיפור תנאי הגידול של בעלי החיים – אשר הדיון בו חשוב ולגיטימי, לבין הגנה על תפיסה מוסרית מסוימת שהובילה הלכה למעשה להטלת איסור על ענף גידול מסוים. הגנה כזו, יש בה לדעתנו משום פגיעה בפלורליזם, בחופש הדעות, באוטונומיה וביכולת הבחירה של הצרכן ובחירותו לבחור לעצמו את תזונתו.

בשנים האחרונות אנו עדים לשינוי שחל בתפיסת המשפט את הנושא של ההגנה על בעלי החיים גם בעולם וגם בישראל. על כך ניתן ללמוד מהתפתחות החקיקה והפסיקה בנושא אשר הביאה לשינוי במעמדם של בעלי החיים בחברתנו בין היתר על ידי איסור והטלת מגבלות על שימושים מסוימים בבעלי חיים והוראות סטטוטוריות המחייבות שיפור בתנאי הגידול שלהם.⁹

⁸ אתר הצמחונות הישראלי, מפרסם כי מסקר של משרד הבריאות לשנים 2001-1999, עולה כי 8.5% מן הנשאלים באותו סקר היו צמחונים או טבעונים. עם זאת האתר מציין כי ערכו של הסקר הוא "צנוע" בשל העובדה שהוא פסח על קהל צעיר ומשום ששיעור הצמחונות באוכלוסייה עולה קלות עם הגיל. על פי כך עשוי שיעור הצמחונים בישראל להיות נמוך יותר ממה שנמצא באותו סקר ולהיות תואם לשיעור הממוצע בעולם העומד על 5%-3% צמחונים – טבעונים. ראה ה"ש 11 להלן. נתוני הסקר ניתנים לצפייה בכתובת <http://veg.anonymous.org.il/art48.html> (נבדק לאחרונה ביום 29.1.2013).

⁹ ראה למשל חוק ההגנה על בעלי חיים לעיל ה"ש 5; חוק צער בעלי חיים (ניסויים בבעלי חיים) התשנ"ד-1994; תקנות צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים) (תערוכות, הצגות ותחרויות של בעלי חיים), התשס"א-2001; תקנות צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים) (החזקה שלא לצרכים חקלאיים) התשס"ט-2009.

ואולם מבין הנושאים העוסקים בזכויות וברוחות בעלי חיים, הנושא של רווחת חיות המשק – בו מתמקד מאמר זה – הוא הנושא המורכב והסבוך ביותר, שכן על כף המאזניים מונח מחד אינטרס ההגנה על בעלי חיים ורווחתם; ומאידך, זכותו של האדם לעשות שימוש בבעלי חיים לצרכי מחייתו ולרווחתו¹⁰. מורכבות הנושא נובעת בין היתר מן העובדה שהדרישה למזון שמקורו בבעלי חיים עדיין גבוהה מאוד, שכן עד כה, החלק הארי של האוכלוסייה בעולם – וליתר דיוק לפחות 95% ממנה – איננה צמחונית או טבעונית¹¹. בשל כך, על אף העלייה במודעות צרכנים בנושא של היחס לבעלי החיים, ככלל עדיין מוחרגות פרקטיקות גידול מקובלות רבות מתחולתם של חוקי ההגנה על בעלי חיים¹². מטעם זה מהווה הנושא של זכויות ורווחת חיות המשק למעשה אתגר גדול עבור מערכת המשפט.

העיון המשפטי בשאלה הרחבה יותר, נוגע בשתי השקפות עולם המבוססות על תפיסות מוסריות שונות, אשר שתיהן לגיטימיות. הנחת עתירה משפטית מסוג זה לבחינתו של בית המשפט העליון, מציבה את האחרון מראש בעמדת פתיחה בעייתית ובמצב בו הוא נדרש להכרעה בין שתי תפיסות מוסריות לגיטימיות שונות – הכרעה מסוג זה טומנת בחובה שורה של סיכונים באשר היא מגדירה וקובעת את ברירת המחדל של השיח המשפטי והיא מייצרת חשש מפני הכרעה המבטאת את תפיסת עולמו הפנימית של הסובייקט אשר בוחן את הסוגיה. מטעם זה היא דורשת מבית המשפט זהירות רבה והיא מחדדת את הצורך באימוץ אמות מידה אובייקטיביות ומבחן משפטי ברור אשר ישקלל בין היתר את תפיסתה והשקפתה הקולקטיבית של החברה, או לכל הפחות יוביל מודל מאוזן אשר ייתן ביטוי לעמדת הציבור אשר בוחר לצרוך מזון מן החי בתזונתו – שהינו עדיין הרוב הגדול של הציבור – אם כי הרוב הדומם. ואולם תוצאת פסק הדין מלמדת כי דבר זה לא נעשה. כתוצאה מכך, יצרה תוצאת פסק הדין שורה של בעיות:

ראשית, היא הובילה לחיסולו המוחלט של ענף גידול האווזים בישראל. ואולם, על אף שבפסק הדין בעניין "נח" נאסרה פרקטיקת פיטום אווזים, פתוחים שערי היבוא בישראל לכניסתה של תוצרת זרה, אשר מיוצרת בחו"ל באותה פרקטיקה בדיוק. במובן זה, הוביל פסק הדין לתוצאה של חיסול התעשייה המקומית, פגיעה בפרנסתם הן של המגדלים והן של העסקים הנלווים הקשורים לתעשייה זו, להעברתה של הפעילות למדינות אחרות, ולכניסה של המוצר לישראל דרך שערי היבוא. נוכח העובדה שרוב הצרכנים עדיין מגלים דרישה רבה למוצרים מן החי – ובכללם כבד אווז, נוכח העובדה שבסופו של דבר לא ניתן לאסור על צרכנים לצרוך בשר מן החי, ונוכח העובדה שאיסור על כניסתם של מוצרים מיובאים לישראל מעלה שורה של שאלות משפטיות

¹⁰ השופט שטרסברג כהן בפסק הדין בעניין "נח", לעיל ה"ש 1.

¹¹ בארה"ב, 97% מן האוכלוסייה איננה צמחונית ו- 99% אינם טבעונים. ראה Angela J. Geiman, "It's The Right Thing To Do": Why the Animal Agriculture Industry Should Not Oppose Science-Based Regulations Protecting the Welfare of Animal Raised for Food, 106 *Michigan Law Review* First Impressions 128 (2008); כן ראה תוצאות סקר משנת 2009 באתר The Vegetarian Resource Group, ניתן לצפייה בכתובת http://www.vrg.org/journal/vj2009issue4/2009_issue4_2009_poll.php (נבדק לאחרונה 29.1.2013)

על פי סקר משנת 2006 שיעור הצמחונים במדינות המערב עומד על כ- 5% מן האוכלוסייה. ראה בכתובת http://tunedtolife.com/web_articles_list.php?category_id=195. נתונים נוספים על הצמחונות במדינות שונות בעולם ראו בכתובת <http://www.raw-food-health.net/NumberOfVegetarians.html> (נבדק לאחרונה 29.1.2013). על פי הנתונים באתר זה שיעור הצמחונות במדינות אירופה נמוך מ- 5%.

¹² חוק ההגנה על בעלי חיים קובע בסעיף 122(1) לו כי החוק לא יחול "על המתת בעלי חיים שנעשתה לצורכי מאכל אדם". מקובל להניח כי סעיף זה מחריג את בעלי החיים הגדלים לצורכי מאכל מתחולת החוק. לדיון בנושא זה ראה פרק ב(1) להלן.

מורכבות, וספק אם הוא רצוי, הרי שבסופו של דבר גם מוצר שייצורו נאסר בישראל מוצא את דרכו לצלחתו של הצרכן הישראלי. נוכח כל אלה – הרי שהויכוח האמיתי הוא מורכב הרבה יותר. ודומה שמעבר לעובדה שפסק הדין לא פתר את המחלוקת הבסיסית בשאלה הרחבה יותר, הוא אף מייצר לדעתנו הרהורים בשאלה האם בסופו של דבר הוא הוביל למדיניות המשפטית הרצויה.

שנית, פסק הדין איננו מכיל מבחן או אמות מידה ברורות לבחינה של הסוגיה. נוכח עובדה זו, ונוכח פעילותם האינטנסיבית של ארגוני זכויות בעלי חיים כנגד פרקטיקות גידול בעלי חיים אחרות, מתעורר חשש כי העדר אמות מידה ברורות עשוי להוביל לכך שתוצאת פסק הדין בעניין "נח" תחזור על עצמה ותוביל לביטולם של פרקטיקות גידול חקלאיות אחרות. מנקודת מבט צרכנית וגם מנקודת המבט של התעשייה המקומית - וכל עוד אין שינוי ביחסה של החברה למזון מן החי - עשויה תוצאה כזו להיות בעייתית מאוד.

שלישית, פסק הדין בעניין "נח", העניק משקל מכריע לעובדה שמדובר במוצר "מותרות". עובדה זו נתפסה על ידי דעת הרוב באותו פסק דין, ככזו אשר עשויה כשלעצמה להטות את הכף עד כדי ביטולה המוחלט של אותה פרקטיקה. בהנחה שגידול בעלי חיים לצרכיו של האדם כרוך במידה של סבל בכל מקרה, מעורר "מבחן המותרות" שורה של שאלות, אשר הראשונה שבהן היא: האם ובאיזה מידה צריכות העדפות של ציבור מסוים, להגביל את יכולת בחירת המזון של ציבור אחר? האם מותרות הן אסורות כשלעצמן? היכן עובר הקו הברור ביו מעדן "מוסרי" למעדן ש"אינו מוסרי"? כיצד ניישב החלטה זו עם שורה ארוכה של מוצרים אחרים מן החי שרובנו צורכים דוגמת נעלי עור? ועד כמה רחוק יכולה מערכת המשפט להטיל הגבלות, שלפחות בחלקן מבטאות העדפה צרכנית ותפיסה מוסרית של ציבור מסוים – על כלל הציבור שאוחז בתפיסה מוסרית אחרת – שעד כה לא הוכרה כבלתי לגיטימית.

רביעית, התערבותו של בית המשפט העליון בשיקול הדעת של משרד החקלאות נעשתה שלא על פי הכללים המקובלים הנוגעים לביקורת שיפוטית על החלטת הרשות, ופגעה בעצמאות המשרד, באופן שאיין למעשה את יכולתו של האחרון לקבוע סטנדרטים ואמות מידה סבירות של גידול. תוצאת פסק הדין, העדר האיזון ומתן מירב המשקל לעמדתם של ארגוני זכויות בעלי חיים הובילו על כן להחלשתו של משרד החקלאות, לתיקון חוק ההגנה על בעלי חיים והעברת סמכויות הפיקוח עליו ממשרד החקלאות למשרד להגנת הסביבה. קונסטרוקציה רגולטורית ייחודית זו, מעוררת חשש גדול באשר היא עשויה להוביל לכך שתתקבלנה החלטות בלתי מאוזנות, אשר מעניקות את מירב המשקל לעמדתם של ארגונים קיצוניים מבלי לאזן אותם עם שיקולים מקצועיים, חקלאיים ואחרים, ומבלי לבחון באופן אחראי את השלכות הרחוב של עמדות רדיקליות אלה, על מערכת גידול בעלי חיים אשר הלכה למעשה הינה מערכת ייצור ואספקת המזון של ישראל.

אין חולק כי "חברה נאורה נמדדת לא רק ביחסה לבני אדם אלא גם ביחסה לבעלי החיים"¹³. הצורך להגן על בעלי חיים מהווה ללא ספק חלק מתרבותנו ומתחושה פנימית ערכית ותועלתית

¹³ דברי ההסבר להצעת חוק צער בעלי חיים, התשנ"ב – 1992, ה"ח תשנ"ב, 298.

כאחד, בדבר החובה והצורך להגן על כל אשר נברא עלי אדמות ורוח חיים באפר¹⁴. מטעם זה בהחלט יש מקום לפעול לשיפור רווחת חיות המשק, ומבחינה זו, עבודתם של ארגוני זכויות בעלי החיים אשר מעלים את הנושא של רווחת בעלי החיים למודעות הציבורית – היא ללא ספק בעלת חשיבות גדולה להתפתחותנו כחברה נאורה ומתקדמת, המכירה בערכם ובכבודם של כלל היצורים החיים.

מנגד, הסיבה העיקרית להתפתחותה של החקלאות התעשייתית ופרקטיקות הגידול הנוכחיות, הינה הגידול באוכלוסייה ודרישת צרכנים למוצרים מן החי בעלות נמוכה¹⁵. היעילות של תהליכי הייצור ושיטות הגידול הנוכחיות מאפשרת לכל צרכן שחפץ בכך, יהא מצבו הכלכלי אשר יהא, להרשות לעצמו לצרוך בשר ומוצרים מן החי. קיים אפוא פער בין דעתה של החברה באשר לדרך שבה יש להתייחס לבעלי החיים כיצורים בעלי יכולת חישה (sentient beings), לבין הדרך בה אנו מתייחסים אליהם בפועל – תופעה אשר מכונה על ידי מלומדים כ"סכיזופרניה מוסרית"¹⁶.

רווחת בעלי חיים וגידול בנורמות הגבוהות ביותר מבחינת התנאים הרצויים עבור בעלי החיים הינה פרקטיקה בעלת השלכות כלכליות משמעותיות¹⁷. לאור זאת, ובהתחשב בעובדה שבמציאות הנוכחית הדרישה למוצרי מזון שמקורם בבעלי חיים היא מסיבית, ובשל העובדה שהנגישות של מזון מן החי למרבית הצרכנים אפשרית רק באמצעות חקלאות תעשייתית – ניצבת החברה בפני הברירה הדיכוטומית: האם להפסיק לרכוש מוצרים מן החי, או להמשיך לצרוך מוצרים אלה בידיעה כי משמעות הדבר הוא מידה מסוימת של סבל לאותם בעלי החיים¹⁸. הדילמה המוסרית היא אם כן ברורה.

בחינה של המצב המשפטי בעולם מגלה כי קיימים הבדלי תפיסות מהותיים בין גישת המשפט האמריקאי, לבין האיחוד האירופי. ככלל, האיחוד האירופי מוביל חקיקה רחבה להגנה ולשמירה על רווחת חיות המשק בעולם. ואולם חקיקה זו מתבררת כקשה מאוד ליישום והמציאות מלמדת כי חלק גדול ממדינות האיחוד אינו מיישם אותם. יתר על כן, הגישה האירופית נתפסת במדינות אחרות במיוחד מדינות צפון אמריקה כגישה פונדמנטליסטית ואין לגביה קונצנזוס. ארה"ב למשל נמצאת במקום בו כמעט כל החקיקה הנוגעת להגנת בעלי חיים איננה חלה על פרקטיקות הגידול החקלאיות, ומעניקה פטורים לפרקטיקות אלה. בהיותה של ארה"ב מנהיגת העולם הנאור, אשר מעורבת לא אחת בפעילות להגנת בעלי החיים, קשה להניח כי גישה זו יסודה בחוסר מודעות לנושא של רווחת חיות המשק. סביר יותר כי הגישה האמריקאית מגלמת תפיסה ריאליסטית ופרגמטית שיסודה בשניים: ראשית, מרבית הצרכנים עדיין צורך מוצרים מן החי; ושנית, תפקידה הראשון במעלה של כל ממשלה הוא להבטיח לאזרחיה מזון מספק באיכות טובה ובמחירים סבירים, ולכן כל עוד דרישת הצרכנים היא גם למוצרים מן החי, כי אז הייצור החקלאי – שהינו הדרך העיקרית להשגת המזון – צריך לספק גם מוצרים אלה בעלות שווה לכל נפש.

¹⁴ עניין העמותה למען החתול, לעיל ה"ש 2 כפי שצוטט גם בפסק הדין בעניין "נח".

¹⁵ Darian M. Ibrahim, A Return to Descartes: Property, Profit and the Corporate Ownership of Animals 70 *Law and Contemporary Problems* 89 (2007).

¹⁶ ראה: Gary L. Francione, *Introduction to Animal Rights: Your Child or The Dog?* 1-30 (Temple University Press 2000).

¹⁷ ראה למשל Ibrahim, לעיל ה"ש 15 עמ' 91; וכן שם בעמ' 99 והמובאה המצוטטת שם; וראה גם: Einer Elhauge, Sacrificing Corporate Profits in the Public Interests, 80 *N.Y.U. Law Review* 733, 745 (2005).

¹⁸ Darian M. Ibrahim, A Return to Descartes, לעיל ה"ש 15 עמ' 91.

בנסיבות אלה, מתקשה המחוקק האמריקאי לקבע כללים סטטוטוריים אשר גם יהפכו כל מגדל לעבריין בעל כורחו, וגם יפגעו במידת הנגישות של מוצרי בעלי החיים לצרכנים. תוצאה כזו איננה משרתת את האינטרס הציבורי – לא את האינטרס הכלכלי של התעשייה המקומית ואף לא את האינטרס של רוב הצרכנים.

סקירת המצב המשפטי הנוכחי בישראל מגלה כי פסק הדין בעניין נח והתיקונים האחרונים בחוק ההגנה על בעלי חיים - מובילים את ישראל במסלול לאימוץ מתווה קיצוני אף מן המודל האירופי, זאת, בהתעלם מן המגבלות וקשיי ההיתכנות העולים מן המעבר לשיטות גידול חדשות ומתוצרי הלוואי שעלולים להיגרם ממעבר זה, ובעיקר בהתעלם מן המציאות אשר מלמדת על קשיי היישום של המודל האירופי ועל כך שהוא לא אומץ על ידי מדינות מערביות רבות. ניתוח מושכל של המצב המשפטי מגלה כי האגינדה הצמחונית טבעונית אותה מובילים ארגוני זכויות בעלי חיים התקבלה כמעט באופן עיוור כאמצעי לביצוע רפורמה בגידול בעלי החיים באופן שנראה כמו עירוב מוחלט בין רווחת בעלי חיים שפירושה תיקונים ושיפורים בשיטות הגידול לבין זכויות בעלי החיים – תפיסת עולם שלא הוכרה על ידי אף מחוקק בעולם. יתר על כן, לא ניתן להתעלם מן העובדה שפסק הדין בעניין נח הוביל בסופו של דבר לתוצאה שהתקן האירופי אינו דורש אותה. למעשה, פרקטיקת הגידול שבוטלה בפסק הדין עדיין מקובלת ונהוגה במדינות אירופה ובמרבית המדינות בעולם. מציאות זו, עשויה בסופו של דבר להוות משום חרב פיפיות אשר תפגע באינטרסים של החברה עצמה.

בחלקו הראשון יסקור המאמר את המצב המשפטי הבעייתי אשר שורר כיום בישראל, את חוק ההגנה על בעלי חיים, את פסק הדין בעניין נח ואת המגמה המשפטית אשר נוצרה בעקבותיו. בהמשך, המאמר ינתח את התפיסות החברתיות והכלכליות אשר הובילו לאימוץ שיטות הגידול המקובלות, את הרקע למחלוקת וההבדלים בין תפיסות העולם השונות; את מערכת היחסים המורכבת של האדם עם בעלי החיים והדילמות הניצבות בפני החברה בדרך להגדרת כללי הטיפול וההתייחסות הנאותים בהם; בין לבין יסקור המאמר את הגישות המשפטיות השונות בעולם ויציע אימוץ מתווה משפטי שהינו גישת ביניים הנחה בין המודל האירופי ובין המודל האמריקאי הניצבים בשתי עמדות הקיצון, כבסיס לגרסה חדשה לחוק ההגנה על בעלי חיים בישראל.

ב. משפט בעלי חיים¹⁹ – סקירה כללית

1. כללי

הדיון בנושא אופן הטיפול וההתייחסות לבעלי חיים הגדלים בחוות החקלאיות למטרת ייצור מזון עבור האדם, מעלה לא אחת את הנושא של זכויות בעלי החיים ורווחת בעלי חיים – שני נושאים אשר מקובל לייחס אותם לשדה המשפטי המכונה בעולם "משפט בעלי חיים". כשדה משפטי, הנושא של משפט בעלי חיים הוא נושא חדש יחסית²⁰, יחד עם זאת מדובר באחד הענפים המשפטיים שרשמו את הצמיחה המהירה ביותר בעשורים האחרונים²¹. המונח "משפט

¹⁹ "Animal Law".

²⁰ לסקירה על ההיסטוריה של משפט בעלי חיים בארה"ב ראה: Joyce Tischler, The History of Animal Law Part I (1972-1987), 1 *Stanford Journal of Animal Law and Policy* 1 (2008); Joyce Tischler, The

בעלי חיים הוא מונח "מטריה" המאגד תחתיו את כל סוגי בעלי החיים²² - לרבות חיות לוויה וחיות שירות²³, חיות משק המשמשות למאכל אדם, בעלי חיים המשמשים לניסויים ולמחקר, לצרכי בידור או ספורט, חיות מחמד, וחיות בר - ואת כל קשת הנושאים המשפטיים העוסקים בהם: החל ממשפט חוקתי ועד זכויות קניין, חוזים, אחריות נזיקת, חקיקה ראשית וחקיקת משנה הנוגעת לבעלי חיים, היבטים פליליים ועוד. טווח הנושאים הוא רחב מאוד והוא נע בין האמצעים בהם ניתן לעשות שימוש טוב יותר בחקיקה הקיימת לצורך ההגנה על רווחת בעלי החיים מפני התעללות, הזנחה וסיטואציות פוגעות אחרות, ועד לדיון בחקיקה חדשה שתעניק לבעלי החיים זכויות משפטיות משל עצמם.

נוכח היקפו העצום של הנושא, הוא הפך בעשורים האחרונים מושא לעיון ולחקר אקדמי רב מאוד, לנושא שנלמד כענף משפטי עצמאי בחלק גדול מן הפקולטות למשפטים בעולם²⁴, ולתחום משפטי אשר מהווה מושא לכתיבה משפטית בקרב משפטנים בכירים רבים²⁵.

במובחן מדוקטרינות משפטיות אחרות, המאגדות נושאים קשורים סביב ליבה משותפת, ומעגנות אותם יחד סביב שדה משפטי אחד - משפט בעלי החיים הוא מבוזר, והוא חוצה שדות דוקטרינליים רבים דוגמת המשפט המינהלי, דיני איכות הסביבה, נאמנויות ועיזבונות, משפט פלילי וחוקים רבים אחרים המתייחסים לבעלי חיים והפזורים בתחומי המשפט השונים. משפט בעלי החיים גם איננו יצור כלאיים כגון משפט וכלכלה. שדות מסוג זה בדרך כלל מציעים סט של כלים אנליטיים, שאינם קיימים במשפט בעלי חיים. תחת זאת מתמקד שדה משפטי זה בחוק - בכל מקום בו הוא משפיע על בעלי החיים. במובן זה, דומה משפט בעלי חיים במבנהו האינטלקטואלי למשפט מגדרי, ומטעם זה הוא מאופיין - במקביל לתיאוריות מופשטות וסמי-פילוסופיות, גם בכתיבה רבה העוסקת בהיבטים הפרקטיים של הנושא²⁶. משפט בעלי החיים

History of Animal Law Part II (1985-2011) , 5 *Stanford Journal of Animal Law and Policy* 28 (2012)

Susan A. Schneider , **Food, Farming and Sustainability , Reading in Agricultural Law** (2011)²¹
בעלי חיים - למעט בני אנוש .²²

המונח חיות שירות מתייחס לכל אותם בעלי חיים המשמשים ל"שירות" האדם כגון כלבי נחייה לעיוורים, כלבי שמיעה לחרשים, כלבים המתריעים לפני התקף אפילפטי או סכרתי, קופים המסייעים לנכים. בנוסף הכוונה לבעלי החיים המשמשים לטיפול בדיכאון, בעיות מוטוריקה, הפרעות קשב, יצירת קשר ובעיות אחרות בדרך של תרפיה באמצעות בעלי חיים במסגרת הענף המכונה (AAA - Animal Assisted Therapy)

ראה למשל Jeff Welty , Foreword, *Animal Law: Thinking About the Future* , 70(1) **Law and Contemporary Problems** 1 (2007); Richard L. Cupp, Jr. Moving Beyond Animal Rights: A Legal/Contractualist Critique, 46, *San Diego L. Rev* (2009) 27,29
כתיבת עת משפטיים ייעודיים: **Animal Law Review**; **Journal of Animal Law**; **Journal of Animal Law and Ethics** . נכון למועד כתיבת מאמר זה נלמד הנושא ב- 142 בתי ספר למשפטים ברחבי ארה"ב וקנדה.
ראה באתר הקרן להגנה משפטית לבעלי חיים בכתובת http://aldf.org/userdata_display.php?modin=51 (נבדק לאחרונה 6.1.2013).

ראה למשל Alan M. Dershowitz , Remarks, *The Evolving Legal Status of Chimpanzees* , 9 **Animal Law** 1 , 55 (2003) ; Cass R. Sunstein , A Tribute to Kenneth L. Karst: Standing for Animals (With Notes on Animal Rights) , 47 **UCLA Law Review** 1333 (2000) ; Laurence H. Tribe , Remarks , Ten Lessons Our Constitutional Experience Can Teach Us About the Puzzle of Animal Rights : The Work of Steven M. Wise , 7 **Animal Law** 1 (2001). כתיבה אקדמית בנושא קיימת גם בישראל, ראו למשל גיל יוחננוף, **דיני בעלי חיים** (תשס"ט-2009) ; זאב לוי ונדב לוי, **אתיקה, רגשות ובעלי חיים: על מעמדם המוסרי של בעלי חיים** (תשס"ב-2002) ; אבינועם בן זאב, הטעם שבאיסור לצער תנינים, **משפט וממשל** ד' (תשנ"ז-תשנ"ח) 763 ; יוסי וולפסון, מעמד בעלי חיים במוסר ובמשפט, **משפט וממשל** ה' (תש"ס) 551 .

Jonathan R. Lovvorn , *Animal Law in Action: The Law* , עמ' 7. ראה גם Jeff Welty , לעיל ה"ש 24 , עמ' 7. ראה גם Jonathan R. Lovvorn , *Animal Law in Action: The Law* , 12 **Animal Law** 133 (2006).

עוסק בין היתר בשאלת מעמדם של בעלי החיים במשפט²⁷, בזכות העמידה של בעלי החיים²⁸, בשאלה האם הקונספט של דיני הקניין המסורתיים חל על בעלי החיים²⁹; ובסוגיה איזה זכויות אינהרנטיות מוקנות לבעלי חיים בחברה שלנו³⁰.

טיבן של השאלות מעורר את המסקנה לפיה הקונספט של זכויות בעלי חיים הוא בעל אספקט אנושי מרכזי. השאלה הטבעית הינה אם כן מה מקור הזכויות והאם הן נועדו עבור האדם או עבור בעלי החיים³¹. הדעה המקובלת בקרב מלומדים הינה שככלל, ההצדקה למיסוד חוקי ההגנה על בעלי חיים, מבוססת על תחושת החובה שיש לאדם להפגין התנהגות הומניטארית כלפי החברה וכלפי היקום. תחושה זו, מקורה בשאיפה מוסרית טבעית לרגש היושר האנושי³², והיא מזוהה עם מידת הרחמנות שהינה אחת המידות הטובות של האדם³³. מטעם זה נטען לא אחת שחוקים אלה, יותר מאשר הם מכוונים לשרת את זכויות בעלי החיים, מקורם בצורך של האדם וביכולתו לקיים ערכים מוסריים גבוהים³⁴, ומטרתם להגן מפני פעולות, אשר במונחים אנושיים מוגדרות כמנוגדות למוסר הציבורי (public moral)³⁵.

סוגיית היחס ותנאי הגידול והטיפול בבעלי חיים מעלה גם את שאלת האבחנה בין הנושא של זכויות בעלי חיים לבין הנושא של רווחת בעלי חיים, שאלה אשר מונחת כחיץ בין ארגוני זכויות

²⁷ ראו למשל Steven M. Wise , Of Farm Animal and Justice , 3(2) **Pace Environmental Law Review** 191 (1986)

²⁸ למשל: Joseph Mendelson , Should Animals Have Standing ? A Review of Standing Under The Animal Welfare Act , 24 **Boston College Environmental Affairs Law Review** 795 (1997); Cass R. Sunstein , Standing for Animals , 47 **UCLA Law Review** 1333 (2000) ; David N. Cassuto , Legal Standing for Animals and Advocates , 13 **Animal Law** 61 (2006)

²⁹ ראו למשל: Thomas G. Kelch , Towards A Non – Property Status For Animals , 6 **New York University Environmental Law Journal** , 531 (1998) ; Stephen A. Plass , Exploring Animal Rights as an Imperative for Human Welfare , 112 **West Virginia Law Review** 403 (2010); Geordie Duckler , On Redefining The Boundaries of Animal Ownership : Burdens and Benefits of Evidencing Animals Personalities , 10 **Animal Law** 63 (2004) ; Amy B. Draeger , More Than Property : An Argument for Adoption of the Universal Declaration on Animal Welfare , 12 **Drake Journal of Agricultural Law** 276 (2007)

³⁰ למשל : Thomas G. Kelch , The Role of the Rational and the Emotive In the Theory of Animal Rights , 24 **Boston College Environmental Affairs Law Review** 1 (1999) 171 ואילך.

³¹ Dershowitz , לעיל ה"ש 25
³² פסקה 2 לפסק דינו של כב' השופט טירקל רע"א 1684/96 עמותת תנו לחיות לחיות נ' מפעלי נופש חמת גדר בע"מ , פ"ד נא (3) 832, (להלן עניין "חמת גדר").

³³ פסקה 32 לפסק דינו של השופט חשין בעניין "חמת גדר", לעיל ה"ש 32, והמובאות שם.
³⁴ Gary L. Francoine , Animals, Property and Legal Welfarism: "Unnecessary" Suffering and the "Human" Treatment of Animals , 46 **Rutger Law Review** 721, 756 (1994)
Jerrold Tannenbaum , Animals and the Law: Cruelty : Property, Rights... or How the Law Makes Up in Common Sense what it may Lack in Metaphysics , **Social Research** vol. 62 No. 3, 539, 564 (1995)

³⁵ התפיסה שהתעללות בבעלי חיים היא מנוגדת למוסר הציבורי היא תפיסה שמקורה במאה ה-19 ולפיה התנהגות כזו עשויה להוביל לסוגים אחרים של התנהגות אסורה כגון הימורים, פורנוגרפיה וכד'. ראה Margit Livingstone , Desecrating the Ark , Animal Abuse and the Law's Role in Prevention , 87 **Iowa Law Review** 1, 28 (2001);
Goddard v. President & Trs. , 15 III 588, 590, 591 (1854), שם סוקר בית המשפט שורה של פעולות, ביניהם התאכזרות לבעלי חיים, הפוגעות במוסר הציבורי.
כן ראה: David Favre & Vivien Tsang, The Development of Anti-Cruelty Laws During the 1800's, **Detroit College of Law Review** 1, 6 (1993)

בעלי חיים, חקלאים, והחברה בכללותה - משך שנים רבות³⁶ : מצד אחד ניצבים תומכי זכויות בעלי חיים (Animal rights) - אשר מצדדים במערכת של זכויות אשר נוסחה על ידי בני אדם, מוענקת לבעלי החיים וקובעת כיצד על האדם להתייחס אליהם. לדעת רבים, בין אלה נכללת זכותם הבסיסית של בעלי החיים שלא להיות מסווגים כקניינו של האדם, בוודאי לא להיאכל על ידו³⁷. מן הצד השני לעומת זאת ניצבים אלה הפועלים למען "רווחת בעלי החיים" (Animal welfare). כאן מדובר על מערכת של סטנדרטים ותקנים שנקבעו אף הם על ידי האדם, אשר מגדירים כיצד עלינו לטפל בבעלי החיים המצויים בשליטתנו, ואשר מושפעים, ככלל מחוקים האוסרים על התנהגות אכזרית והתעללות³⁸.

המחלוקת בין שני הזרמים מקורה בהבדלי תפיסה הנוגעים לשאלה מהם החובות (או הזכויות), שאנו חבים כלפי בעלי החיים, למי נתונה ההחלטה בנושא ועל פי איזה סטנדרטים היא תיקבע. קווי המתאר של הדיון מהלכים בין המחלוקות והתפיסות המנוגדות והם משתקפים בסופו של דבר בדרך בה נחקר ונלמד "משפט בעלי חיים" בעולם³⁹.

2. זכויות בעלי חיים ורווחת בעלי חיים

חקיקה האוסרת על התעללות בבעלי חיים קיימת כמעט בכל מדינה מתוקנת. חקיקה כזו נתפסת כחקיקה חשובה – או לכל הפחות בעלת חשיבות פוטנציאלית – בעיני אותה הקבוצה המקדמת את הנושא של רווחת בעלי חיים, אשר במובחן מן האיסור להשתמש בבעלי חיים לצרכי האדם - מצדדת במודל המתמקד ביחס ההומני לבעלי חיים. הגישה התומכת בזכויות בעלי חיים לעומת זאת טוענת כי חקיקה זו, איננה אפקטיבית מהטעם שהיא איננה נוגעת לרוב הגדול של הפרקטיקות המודרניות המאפשר שימוש בבעלי חיים, היא כוללת פטורים נרחבים לחיות המשק, לשימוש בבעלי חיים לצרכי ניסויים, ציד, קורבן, ושימושים אחרים המותרים במדינות שונות בהתאם לתפיסה החברתית והתרבותית הנוהגת באותה מדינה⁴⁰. ארגוני רווחת בעלי חיים מאשרים כי החקיקה הקיימת אכן חסרה וסובלת מפגמים רבים, ברם לשיטתם היא עשויה להשתפר בדרך של תיקוני חקיקה והחלטות שיפוטיות שיובילו לצמצום הפטורים או ביטולם, ובסופו של דבר להקטנת היקף השימוש בבעלי חיים לצרכי האדם⁴¹.

³⁶ Neil Hamilton, One Bad Day: Thoughts on the Difference Between Animal Rights and Animal Welfare, 106 *Michigan Law Review First Impressions*, 138 (2008)

³⁷ המחלוקת בנושא זכויות בעלי חיים אל מול רווחת בעלי החיים ככל שהדבר נוגע לגידול בע"ח למאכל, נדונה בפסק דינו של בית המשפט העליון של ניו ג'רסי בעניין : *New Jersey Society for the Prevention of Cruelty to Animals v. New Jersey Department of Agriculture*, 955 A.2d 886 (N.J. 2008). בית המשפט פסל תקנות מסוימות הקשורות לרווחת בעלי חיים מהטעם שהן לא עולות בקנה אחד עם דרישות החוק אשר קובע כי הגידול צריך להיעשות בשיטות הומניות. ראה להלן בהמשך המאמר.

³⁸ Hamilton, לעיל הי"ש 36.

³⁹ לעיון נוסף במחלוקת בין זכויות בעלי חיים לרווחת בעלי חיים ראה למשל: Carl Cohen & Tom Regan, *The Animal Rights Debate* (2001); Gary L. Francoine, *Animal Welfare and the Moral Value of Nonhuman Animals*, 6 *Law, Culture & the Humanities* 24 (2010); Gary L. Francoine, *Animal Rights and Animal Welfare*, 48 *Rutgers Law Review* 397 (1997)

⁴⁰ Darian M. Ibrahim, *The Anticruelty Statute: A Study in Animal Welfare*, 1 *Journal of Animal Law and Ethics* 175, 176 (2006)

⁴¹ שם.

בספרו "גשם ללא רעמים"⁴², סוקר פרופ' גארי פרנציון את שתי הגישות העיקריות בנושא של הגנה משפטית על בעלי חיים: הגישה של רווחת בעלי חיים ואל מולה הגישה של זכויות בעלי חיים – אותה הוא מקדם. גישת התנועה לזכויות בעלי חיים הינה כי במובחן מהסדרת הנושא של השימוש בבעלי חיים, על החברה לחדול באופן מוחלט מניצול בעלי החיים, ועליה לפעול לקידום רעיון זה באמצעים משפטיים או לבר משפטיים. באופן ספציפי טוען פרנציון כי יש לשנות את התפיסה המשפטית המסווגת את בעלי החיים כקניין באמצעות חקיקה משמעותית האוסרת לחלוטין על ניצול בעלי חיים. זאת על שהוא מאשר שהבסיס הפוליטי לשינוי כזה יתהווה רק באמצעות חינוך חברתי עמוק באשר לתועלת אשר עשויה להביא תזונה הנמנעת מצריכת מוצרים מן החי לבעלי החיים, לאדם, ולסביבה⁴³.

הגישה הדוגלת ברווחת בעלי חיים לעומת זאת תרה באופן עקבי אחר שיפור בתנאי המחיה והגידול של בעלי החיים המשמשים את האדם לצרכיו השונים, ופועלת למיסוד כללים לפיהם יטופלו בעלי החיים באופן הומני אך איננה קוראת תגר באופן ישיר על השימוש בבעלי חיים כשלעצמו, או על מעמדם הקנייני. מבין תומכי גישה זו יש המאמינים כי הגישה של רווחת בעלי חיים היא עדיפה מהטעם הפשוט שגישת ה"זכויות" איננה ריאליסטית. חלק אחר לעומת זאת סבור כי תפיסה זו, תוביל בסופו של דבר להענקת זכויות לבעלי חיים. על פי אלה, הדרך להענקת זכויות לבעלי החיים בטווח הרחוק, הינה רפורמה לשיפור רווחתם כבר בטווח הקרוב⁴⁴. משמע שבאופן תיאורטי, גם חלק מקבוצה זו, תומכים בסופו של דבר בביטול והפסקת השימוש בבעלי חיים לצרכי האדם, אך מאמציהם ופעולותיהם המיידיות מתמקדות באסדרת השימוש כדרך ביניים המהווה מעין ייצור כלאיים בין שני הזרמים⁴⁵.

כפי שניתן להבין, הנושא של זכויות בעלי החיים הוא נושא מורכב, בשל היותו מושתת על טיעונים פילוסופיים ורגשיים, ומערב תפיסות עולם שונות. מטעם זה נותרה השאלה המשפטית הקשורה לזכויות בעלי חיים עד כה ללא פיתרון ברור, וספק אם היא ניתנת כלל להכרעה במישור המשפטי⁴⁶. מטעם זה, ובשל העובדה שבני אנוש עדיין משתמשים בבעלי חיים לצרכים שונים, לא הוכרה בעולם, ואף לא בישראל התפיסה של זכויות בעלי חיים⁴⁷.

הזרם של רווחת בעלי חיים זוכה לתמיכה של מלומדים משפטיים רבים אשר טוענים כי אכילת בשר עשויה להיות מקובלת אם יינתן טיפול נאות לבעלי החיים המשמשים למזון⁴⁸. גישת הרווחה היא הגישה המגולמת בסופו של דבר ברמה כזו או אחרת בחקיקה המגנה על בעלי החיים. חקיקה זו מבקשת לאזן בין התועלת אותה מפיך האדם מן השימוש בבעלי חיים לבין רווחתם.

⁴² Gary L. Francione, **Rain Without Thunder: The Ideology of the Animal Rights Movement** (1996)

⁴³ Gary L. Francione, **Rain Without Thunder** עמ' 190-219, שם, עמ' 1, ובהמשך עמ' 190-219

⁴⁴ פרופ' גארי פרנציון מכנה קבוצה זו כ: "new welfarists", ראה Gary L. Francione, **Rain Without Thunder**, לעיל הי"ש עמ' 36.

⁴⁵ Darian M. Ibrahim, **The Anticruelty Statute**, לעיל הי"ש עמ' 40 ו-179 והאזכורים המפורטים שם.

⁴⁶ Neil Hamilton לעיל הי"ש עמ' 36; Stephen A. Plass, לעיל הי"ש עמ' 29.

⁴⁷ ראו למשל עמ' 12 לפסק דינה של השופטת חיות בבג"צ 6976/04 **עמותת "תנו לחיות לחיות" נ' שר החקלאות ופיתוח הכפר** ושרות האזכורים שם (2004) פורסם בנבו.

⁴⁸ ראה למשל: Cass R. Sunstein, **The Rights of Animals**, 70 **University of Chicago Law Review** 387, 395 (2003); David Favre, **Integrating Animal Interests into Our Legal System**, 10 **Animal Law** 87, 90 (2004)

נושא רווחת בעלי חיים הוא נושא אשר יש בו התפתחות גדולה בעשורים האחרונים⁴⁹, אם כי גם הוא איננו חף ממחלוקות. פעילותם של תנועות לזכויות בעלי החיים הובילו בעשורים האחרונים למיסוד כללים נורמטיביים וכמה חיקוקים אשר כופים על המגדלים קודים של ייצור בתנאים "הומניים" בחלק מן הפרקטיקות הנהגות בגידול בעלי חיים, כפי שנראה להלן.

ג. הנוף המשפטי הנוכחי

כאמור לעיל, אימצו מחוקקי מרבית המדינות בעולם המערבי חקיקה המעניקה הגנה על בעלי החיים מפני עינוי והתאכזרות. כך, גם החקיקה הישראלית כוללת דברי חקיקה העוסקים בנושא של בעלי חיים. ואולם מניתוח החקיקה הישראלית הן כשלעצמו והן בהשוואה לדינים הזרים, עולה לדעתנו המסקנה כי חוק ההגנה על בעלי חיים הישראלי לוקה בכשל אינהרנטי בסיסי באשר הוא אינו מאבחן בין חיות המשק לבין בעלי חיים אחרים ונראה שהוא נועד ביסודו ככלל, להסדיר את מניעת התאכזרות והתעללות בחיות מחמד.

על מנת לבסס טיעון זה יובא להלן ניתוח של החוק הישראלי, ובהמשך לו סקירה של המצב המשפטי בארה"ב, באיחוד האירופי ובניו-זילנד- בדגש על חיות המשק - כבסיס להשוואה של המצב המשפטי בישראל.

בשל ההבדלים בין הגישה האמריקאית לגישה האירופית, קיימים בספרות המשפטית הזרה (בעיקר בארה"ב) מחקרים השוואתיים רבים ומקיפים מאוד⁵⁰. בשל כך, לא ראינו לנכון לכלול בחיבור זה מחקר השוואתי קונבנציונלי. תחת זאת ומאחר וחיבור זה סוקר את הגישה המשפטית בישראל מזווית ביקורתית, באשר נראה כי היא מתהווה אט אט כקיצונית במיוחד, בחרנו במאמר זה לכלול סקירה כללית אודות החקיקה בארה"ב ובאיחוד האירופי ולחדד את הבדלי הגישות בין ארה"ב והאיחוד והאירופי באמצעות זווית בינלאומית אובייקטיבית כפי שעולה מגישתו של ארגון הסחר העולמי (WTO) אשר נדרש לעיתים להכריע בין שתי הגישות. זווית זו והערכים הליברליים עליהם נשען ארגון הסחר העולמי, עשויים להרחיב את נקודת המבט של המחוקק הישראלי ולסייע לו באימוץ הגישה אותה ראוי לדעתנו לאמץ במשפט הישראלי אשר ככלל מאופיין בפלורליזם וריבוי דעות.

לבחינה מזווית נוספת, בחרנו להביא בהמשך, סקירה כללית אודות החוק של ניו זילנד. חוק זה הוא פורמט של חקיקה מערבית מתקדמת, המאזנת בין הערכים העולים מהיותה של ניו זילנד מדינה חקלאית לבין הערך החשוב העומד מנגד של הסדרת רווחת חיות המשק. עם זאת, ועל אף המתווה המאוזן בחוק הניו זילנדי, נתקל חוק זה בקשיי יישום קשים כפי שנראה להלן.

⁴⁹ Geoffrey S. Becker, Human Treatment of Farm Animals: Overview and Selected Issues, CRS Report to Congress, Dec. 6, 1995, <http://www.nationalaglawcenter.org/assets/crs/95-1175.pdf>; Stephanie J. Engelsman, World Leader – At What Price? A Look at Lagging American Animal Protection Laws, 22(2) *Pace Environmental Law Review* 329 (2005); Matheny and Cheryl Leahy, Farm-Animal Welfare, Legislation and Trade, 70 *Law and Contemporary Problems* (2007) 325, 326, 334-335; Jessica Braunschweig-Norris, Note, U.S. Egg Industry – Not All It's Cracked Up to Be for the Welfare of the Laying Hen: A

1. חוק ההגנה על בעלי חיים והמצב המשפטי בישראל

נקדים אחרית לראשית ונאמר כי מניתוח החוק הישראלי, הן כשלעצמו והן בהשוואה לדינים הזרים, עולה לדעתנו המסקנה כי החוק הישראלי ביסודו לא נועד לדעתנו להסדיר את כל נושא ההגנה על בעלי חיים במשפט הישראלי, באופן ספציפי – נראה כי לא היה בכוונתו להתייחס לחיות המשק, ונראה כי הוא נוצר כדבר חקיקה שייעודו הגנה על חיות מחמד. בהמשך הדברים, ומתוך מטרה ליתן פתרונות לבעיות אשר הועלו בפני המחוקק ובפני בתי המשפט אד הוק, תוקנו תיקונים שמטרתם להסדיר ולאסדר סיטואציות והתנהגויות שונות הקשורות להגנה על בעלי חיים. מטעם זה קיבל החוק מבנה של אמצעי סטטוטורי המעניק פתרונות נקודתיים תלויי מצב, ואשר סובל, לכן מהעדר מחשבה מעמיקה שמטרתה ליתן פתרונות רחבים לקשת הבעיות והמצבים העולים ממערכת היחסים שבין האדם לבעלי החיים. לדעתנו, גם נכון למועד זה, אין החוק במתכונתו הקיימת מתאים למציאות העכשווית המודרנית הדורשת חקיקה ברורה הסדרים המאזנים את רווחת בעלי החיים אל מול השימושים התועלות המופקות מהם.

על כך ניתן ללמוד מן העובדה שעל אף שהקבוצה הגדולה ביותר של בעלי חיים המנוצלת על ידי האדם הינה חיות המשק⁵¹, אין החוק מאזכר ולו גם במילה אחת קבוצה זו. יתר על כן, כפי שנראה, כלל ההוראות של החוק המקורי מנוסחות באופן שקשה אם לא בלתי אפשרי להחיל אותם על חיות משק. תוצאת הדברים הינה דבר חקיקה אשר מכיל הוראות זהות לחיות מחמד ולחיות משק, דבר אשר בנסיבות העניין איננו מתקבל על הדעת שכן הוא מוביל לסיטואציה של בחינתן של פרקטיקות גידול שגורות ומקובלות, במשקפיים של התעללות בבעלי חיים ללא אבחנה. שרשרת של אירועים משפטיים שבאה בעקבות זאת הובילה לתוצאה שעשויה להיות הרת אסון עבור ענפי גידול בעלי החיים החקלאיים באשר אין זה סביר להחיל את אותן אמות מידה של טיפול בחיות מחמד אשר נועדו לשמש לחברה ולשעשועים, על חיות משק אשר במהותן מוחזקות ומגודלות באופן מיוחד לצרכי מזונו של האדם ואשר במרבית החוקים בעולם מוחרגות בדרך כזו או אחרת מחוקי ההגנה על בעלי חיים. אכן אין מחלוקת כי גם חיות המשק זכאיות להגנה ולטיפול נאות ולחיים ברוחה. ברם בכך אין כדי ללמד כי יש להחיל דין זהה לחיות מחמד ולחיות משק. זאת, ולו רק לאור מטרת הגידול, תנאי הגידול התעשייתיים, ותהליך ההמתה שבסופו. כל אלה מחייבים דין או פטור מיוחד, ברור ומפורש מכללי ההגנה על בעלי החיים כפי שנהוג בעולם. אלא שעיון בנוסח הצעת החוק, החוק הראשוני וגם התיקונים שבאו בעקבותיו מלמד שאין בנמצא ולו גם הוראה אחת כזו.

להלן נרחיב בטענות אלה כסדרם :

חוק צער בעלי חיים, התשנ"ד – 1994 התקבל בכנסת ביום 18.1.1994.⁵² ראוי לשים לב לעובדה שאיננה מקרית כי שמו המקורי של החוק כפי שמופיע בהצעת החוק ובנוסח הראשוני של החוק

Comparative Look at the United States and European Union Welfare Laws , 10 **Drake Journal of Agricultural Law** 511 (2005)

⁵¹ Engelsman, לעיל ה"ש 50 עמ' 4.

⁵² פורסם ס"ח תשנ"ד 1447 עמ' 56.

אין בו שום אזכור לנושא של הגנה על בעלי חיים. ערך זה הוסף מאוחר יותר. עיון בהצעת החוק הראשונית⁵³ מגלה כי מטרת החוק כפי שפורטו בדברי ההסבר לו הינם כדלקמן:

"חוק זה מטרתו מניעת התאכזרות לבעלי חיים ופיקוח על הניסויים הנערכים בבעלי חיים".

בהמשך מוסיפים דברי ההסבר ומבהירים :

"חלקו הראשון של החוק המוצע עניינו התאכזרות לבעלי חיים, במסגרתו מתאפשרת העמדתם לדין של המתאכזרים לבעלי חיים וניתנת הסמכה לממונה על הנושא להוציא מרשות בעליו בעל חיים שמתעללים בו, לטפל בו ואף למוסרו לאחר. פרק זה עוסק בפיקוח על המתת בעלי חיים בסטריכנין וברעלים אחרים כדי להביא ככל האפשר להפחתת השימוש ברעלים משום שהמוות הנגרם בהרעלה הוא מוות הכרוך ביסורים קשים.

חלקו השני של החוק דן בנושא הניסויים בבעלי חיים. הצעת החוק מנסה למצוא את האיזון המתאים בין הצורך להמשיך ולבצע ניסויים בבעלי חיים כדי לקדם את המחקר ורפואה, ובין הצורך למנוע ניסויים מיותרים ומזעזעים הסבל הנגרם לבעלי החיים במהלכם. הפרק דן על כן בתנאי החזקה של בעלי החיים שבהם נערכים ניסויים"

לשון דברי ההסבר הינה ברורה ונהירה ואין בה ולו שמץ של אזכור לעניין חיות המוחזקות במתקני גידול חקלאיים לצרכי מזונו של האדם. אכן יכול ותועלה טענה לפיה החלק הראשון של החוק מכוון לאסור גם על התעללות בחיות משק. לצורך זה צעדנו במסלול הפרשנות אשר הביאנו אף הוא לאותה מסקנה :

ראשית, מטרת החוק הינה למנוע התעללות בבעלי חיים – על אף שאין בנמצא ולו גם אירוע משפטי אחד בישראל המתייחס להתעללות של חקלאי בחיות המשק אותם הוא מגדל לצרכי מזון – לא בהיסטוריה וטרם אימוץ החוק, ואף לא לאחריו⁵⁴. בנסיבות אלה, קשה להניח כי החוק נועד לפתור בעיה של התעללות בפרקטיקות חקלאיות. חיזוק לטענה זו אנו מוצאים בסנקציה הננקטת נגד המתאכזר לבעלי החיים ולפיה בעל חיים החווה התעללות יוצא מרשות הבעלים המתעלל. בהמשך לדברי ההסבר מבהיר סעיף 5 להצעת החוק כי בעל חיים אשר הוצא מרשות בעליו – יועבר ל"מאורה מוגנת" – המוגדרת כ"מתקן שהמנהל הכיר בו ושבו מחזיקים בעלי חיים ונותנים להם טיפול והוא של ארגון שמטרתו ועיסוקו מניעת סבל מבעלי חיים ודאגה לרווחתם". ברי כי אותה "מאורה" או "מתקן" הינה לא אחר מאשר בית מחסה לבעלי חיים המנוהל על ידי ארגון דוגמת "ארגון צער בעלי חיים" וכי וודאי לא היתה בכוונת המחוקק להוציא מאות או אלפי אפרוחים, עגלים, פרות או תרנגולות מטילות מבעליהם החקלאי המגדל ולהעביר אותם למתקן של ארגון צער בעלי חיים.

⁵³ הצעת חוק צער בעלי חיים התשנ"ב – 1992 (להלן: הצעת החוק) ה"ח תשנ"ב מס' 2127 עמ' 298 מיום 11 מרס 1992

⁵⁴ למעט פסק הדין בעניין נח אשר אף הוא איננו עוסק באירוע של התעללות בחיות משק אלא בסיווגה של פרקטיקה משמך מאות בשנים נתפסה כפרקטיקת גידול מקובלת. יש הטוענים אף כי כבד האווז משמש כמעדן משך 5000 שנה. ראו: Mark Caro, *The Foie Gras Wars: How a 5000 Year Old Delicacy Inspired The Worlds Fiercest Food Fight* (2009)

בהמשך מבהירים דברי ההסבר כי הפרק הראשון להצעת החוק עוסק בפיקוח על המתת בעלי חיים בסטריכנין וברעלים אחרים. ואולם כידוע בעלי חיים הגדלים לצרכי מזון אינם מומתים ברעלים, ולו רק מחשש להרעלות משנה. סטריכנין ורעלים אחרים הינם חומרים המצויים בשימוש בדרך כלל אצל תברואנים של הרשויות המקומיות והם משמשים להשמדת בעלי חיים משוטטים⁵⁵. ברי על כן כי גם הוראה זו – אין לה כל קשר לגידול חיות משק לצרכי מזון. ולמותר לציין כי המגדל – החקלאי, חפץ לשמור את בעלי החיים אותם הוא מגדל בחיים לצורך השאת רווח כלכלי מהם, ולא להמיתם ברעל.

בהמשך, מוסיפים דברי ההסבר ומבהירים כי חלקו השני של החוק עוסק באופן ספציפי בניסויים בבעלי חיים, ואשר ללא ספק אינו נוגע לחיות משק. הנה כי כן, דברי ההסבר אנו למדים כי המחוקק לא נתן דעתו לנושא של חיות המשק כלל ועיקר. יובהר עם זאת כי אין בכך משום ביקורת על המחוקק, כלל ועיקר אלא מתן דגש לעובדה שהמחוקק לא התכוון להחיל את החוק על חיות המשק ובעלי החיים הגדלים לצרכי מזון.

מסקנה זו נלמדת בהמשך הדברים גם מלשון החוק עצמו. כך למשל קובע סעיף 2 להצעת החוק כי "לא יתעמר אדם בבעל חיים, לא יתאכזר אליו ולא יכה אותו באכזריות"⁵⁶. והרי חיות הגדלות במתקנים חקלאיים אינן מהוות מושא לחבטות או להכאות המתוארות בחוק.

בהמשך עולה מן החוק האיסור להעביד בעלי חיים בעבודות שהם אינם מסוגלים לעבוד בהם בשל מצבם הגופני⁵⁷. אין חולק כי בעידן של ימינו בו כל חקלאי או חזו בכלים חקלאיים מתקדמים, אין החקלאים ואף לא החקלאות, עושים שימוש בבעלי חיים לצרכי עבודה⁵⁸.

סעיפים 4-7 להצעת החוק עוסקים בסמכותו של הממונה לתפוס בעל חיים שנעברה בו עבירה ולהעבירו ל"מאורה מוגנת". מקריאת הסעיפים עולה בבירור כי רוח הסעיף מכוונת לחיית מחמד אשר נמצא כי בעליה התעמר בה, התאכזר אליה או היכה אותה באכזריות. הסעיפים מסמיכים את הממונה לתפוס את בעל החיים, להעבירו למתקן מוגן ולטפל בו על חשבון בעליו, או לחילופין להמיתו – הכל לפי מצבו הרפואי⁵⁹. נוסח הצעת החוק מוסיף ומסביר כי מקום בו לא דרש הבעלים את בעל החיים בחזרה, רשאי הממונה למסור אותו לאחר וליתן לאותו "אחר" תעודה אשר תשמש אסמכתא לבעלותו בו⁶⁰.

ההיגיון והשכל מלמדים כי גם במקרה זה אין מדובר בבעלי חיים הגדלים במתקני גידול חקלאיים. ראשית, הרי הענקת טיפול רפואי וטרינרי שוטף לאלה – הינם אינטרס ברור של החקלאי - המבקש לשמור על בריאותם של בעלי החיים אותם הוא מגדל על מנת להפיק את התועלת והתנובה המירבית מהם. שנית, ברור כי מתקן או "מאורה", ככל שיהיו, אינם יכולים להכיל כמויות של בעלי חיים הגדלים לצרכים מסחריים, וודאי לא לטפל בהם. גם הסעיף העוסק במסירתו של בעל חיים פגוע ל"אחר" קרוב לוודאי לא התייחס לבעלי חיים הגדלים מסחרית, וממילא אין אפשרות מעשית למסירתם של בעלי חיים המוחזקים בחוות חקלאיות במאות או

⁵⁵ ראו למשל ת"פ (י-ם) 2815/06 פיקוח על צומח וחי נ' פזי עמוס (2009) (פורסם בנבו).

⁵⁶ סעיף 2 להצעת החוק.

⁵⁷ שם, סעיף 3 להצעת החוק.

⁵⁸ והשווה לעומת זאת ת"פ (פתח תקווה) 2196/07 מדור הגנת הסביבה נ' סלימאן מולחה (2008) (פורסם בנבו) שם הואשמו קבוצת שוהים בלתי חוקיים בהתאכזרות לסוסים אשר נרתמו לעגלות ושימשו לנשיאת משאות כבדים.

⁵⁹ סעיף 8 להצעת החוק.

⁶⁰ סעיף 6-7 להצעת החוק.

באלפים ל"אחרים", ואין בנמצא נורמה ידועה או שגורה כזו. תחת זאת מוכרת במקומותינו הנורמה לפיה חית מחמד אשר חוותה התעללות, או נטישה, נאספת למתקן מוגן של צער בעלי חיים, מטופלת שם, ומקום בו בעליה לא דרש אותה – היא עשויה להימסר ל"אחר" החפץ בה ומבקש להפוך לבעליה.

תמיכה נוספת לעמדתנו אנו מוצאים גם בסעיף 12 לחוק המגדיר את סמכויות של השר הממונה. הסעיף מעניק לשר הממונה סמכות להתקין תקנות לביצועו של הפרק הראשון בעניין אופן המתת בעלי חיים, למעט המתת בעלי חיים לצרכי מאכל⁶¹. כלומר: המחוקק העניק לשר החקלאות סמכות לתקן תקנות בדבר המתה של בעלי חיים באותם המקרים בהם עוסק הפרק הראשון של החוק שהם: – בסטריכנין או ברעלים אחרים⁶² – כלומר להשמדת בעלי חיים משוטטים מטעמי תברואה; או לחילופין במקרה הקבוע בסעיף 8 לחוק – כאשר מצבו הרפואי של בעל החיים מצדיק זאת.

צא ולמד, אם בכוונת המחוקק היתה להחיל את הוראות החוק על חיות המשק, אשר רובם ככולם משמשים למאכל אדם – מדוע החריג המחוקק מן החוק את הנושא של המתת בעלי חיים לצרכים אלה?⁶³

בהמשך ולעומת זאת, מסמיך המחוקק את שר החקלאות להתקין תקנות הנוגעות לאילוף בעלי חיים, תערוכות, הצגות ותחרויות של בעלי חיים, טיפול בבעלי חיים למטרות נוי⁶⁴. יתר על כן – המחוקק מצא לנכון לייחד פרק שלם בהצעת החוק לנושא של ניסויים בבעלי חיים. דברי ההסבר אשר הובאו לעיל מדגישים את הצורך "למצוא את האיזון המתאים בין הצורך להמשיך ולבצע ניסויים, למנוע ניסויים, ומיזעור הסבל"

יוצא איפוא שהחוק מתייחס לשורה של פעולות ושימושים שנעשים על ידי האדם בבעלי החיים לרבות למטרות ספורט, בידור, נוי, מחקר וניסויים. לכולם – למעט גידול בעלי חיים לצרכי מאכל – יש התייחסויות ספציפיות בחוק. והרי אין צורך להיות מומחה גדול בסוגיה על מנת להבין כי גם הנושא של גידול חיות משק דורש אסדרה, כללי גידול, כללי טיפול, כללי המתה ועוד ועוד. זאת ועוד, בדומה לניסויים - גם גידול בעלי חיים במשקים חקלאיים טומן בחובו פרקטיקות פוגעניות שיש לאזן אותם עם צרכי האדם.

עובדה זו מעוררת תהיות: הכיצד לא מצא המחוקק לנכון לייחד ולו גם שורה אחת לנושא זה, הכיצד נקבע כי יש מקום למזער את סבלם של החיות המשמשות לניסויים ולא נאמרה ולו גם מילה אחת על אמצעים או שיטות גידול שיצמצמו צער וכאב מחיות המשק; הכיצד מצא המחוקק להגביל ניסויים מיותרים או כאלה שאינם הכרחיים ולא אזכר כלל מניעת פרקטיקות גידול מכאיבות. והרי ברור לכל כי כשם שיש לאזן פגיעה בבעלי חיים אל מול התקדמות הרפואה, יש גם לאזן את זכויותיו של בעל החיים אל מול הפיכתו למוצר מזון; כשם שדרוש מנגנון מאזן בהקשר לניסויים בבעלי חיים, חיוני לכלול מנגנון מאזן המגדיר אימתי ובאילו מקרים מותר

⁶¹ סעיף 12(3) להצעת החוק.

⁶² דברי ההסבר להצעת החוק וכן סעיף 10 להצעת החוק.

⁶³ ראו למשל פרוטוקול וועדת החינוך והתרבות של הכנסת מס' 451 מיום 13.5.2002 ובאופן מיוחד עמ' 3 שם. ניתן לצפייה בכתובת <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/rf/chinuch/2002-05-13.rtf> (נבדק לאחרונה 28.3.13). עוד על נושא סמכות ההמתה ראה להלן.

להכאיב לחיות המשק, ובהתאם, את אותם הוראות המגדירות מהם אמצעים ראויים לקידום האינטרסים האנושיים והתייחסות לאמצעים שאינם גורמים סבל מיותר לחיות המשק בתהליכי הגידול.

בנסיבות אלה, כאשר על כף המאזניים מצוי הצורך באיזון בין האינטרסים החיוניים ובראשם הצרכים הקיומיים של האדם מחד אל מול אינטרס ההגנה על בעלי החיים, חיוני היה לכלול הוראות חוק המשקפות שקלול ראוי של הערכים המנוגדים. העדרן של הוראות המעגנות קונפליקט זה מחזק לדעתנו את הטיעון כי המחוקק לא נתן דעתו לנושא של חיות המשק בחוק זה כלל. יתר על כן, להשקפתנו, חוסר ההתייחסות המוחלט לחיות המשק איננו מלמד על כוונת המחוקק להחריג את חיות המשק מחוק זה, שאם לא כן, היה מוצא לנכון לציין זאת. התעלמותו המוחלטת מחיות המשק בחוק זה מלמדת לדעתנו על כך שמלכתחילה, לא היה בכוונתו להחיל את הוראות חוק צער בעלי חיים על חיות אלה כלל ועיקר.

יטען הטוען לקיומן של תקנות וחיקוקי משנה הנוגעות לגידול בעלי חיים ואשר עוסקות בחלק מענפי הגידול. בכך אין משום הצדק סביר לחוסר זה. נוכח חשיבותו הגדולה של הנושא - היה, ועדיין יש מקום לכלול הוראות ברורות בחקיקה ראשית.

נוסח החוק אשר אומץ בסופו של דבר אינו שונה באופן מהותי מנוסח הצעת החוק. למעשה הוראות החוק המקורי זהות כמעט אחת לאחת לאלה שבהצעת החוק למעט העובדה שבמהלך החקיקה פוצל החוק לשני חוקים - האחד הוא חוק צער בעלי חיים אשר שמו תוקן ל"חוק צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים) התשנ"ד-1994; והשני הוא חוק צער בעלי חיים (ניסויים בבעלי חיים) התשנ"ד-1994. בהתאם - פוצלו הוראות הצעת החוק לשני החוקים - החלק הראשון נכלל בחוק ההגנה על בעלי חיים, והחלק השני של החוק העוסק בניסויים - הועבר לחוק הניסויים. שוב אנו נוכחים כי צרכי ניסויים - שאינם עולים בחשיבותם על המזון שהינו ללא ספק צורך קיומי של האדם - זכו להוראות מיוחדות ולחוק נפרד, והנושא של ייצור מזון לא זכה לשום אזכור. בנוסף, הורחבה במעט הגדרת סעיף 2 העוסק באיסור התעללות. סעיף 2 להצעת החוק המקורית נשא את הכותרת "איסור התעמרות או התאכזרות" והוא קבע כי:

"לא יתעמר אדם בבעל חיים, לא יתאכזר אליו ולא יכה אותו באכזריות".

סעיף 2 לחוק עצמו לעומת זאת, קיבל את הכותרת "איסור התעללות" ומנה שלוש חלופות הנוהגות גם בנוסחו של החוק דהיום:

"(א) לא יענה אדם בעל חיים, לא יתאכזר אליו ולא יתעלל בו בדרך כלשהי

(ב) לא ישסה אדם בעל חיים אחד בבעל חיים אחר

(ג) לא יארגן אדם תחרות קרבות בין בעלי חיים"⁶⁵

בשנת 2000 תוקן החוק⁶⁶ והתווספה לו חלופה רביעית:

"(ד) לא יבצע אדם בבעל חיים חיתוך ברקמה חיה למטרות נוי"

⁶⁴ סעיפים 4)12; 5)12 ו-6)12 להצעת החוק בהתאמה.

⁶⁵ סעיף 2 לחוק צער בעלי חיים התשנ"ד-1994 אשר תוקן לאחר מכן לחוק צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים) התשנ"ד-1994.

⁶⁶ תיקון מס' 2 לחוק ההגנה על בעלי חיים (תשס"א-2000), ס"ח תשס"א מס' 1761 מיום 14.12.00 עמ' 42 (ה"ח תשס"א מס' 2921 עמ' 18). כוונתו של התיקון להטמיע את האיסור לחיתוך למטרות נוי ברקמה חיה של כלבים (קיצוץ זנבות וחיתוך אזניים). חלופה זו הוטמעה בסופו של דבר בסעיף 2(ד) לחוק.

משמע שגם כאשר הורחבה תחולת ההגדרה בעוסק בהתעללות, נכללו בה הוראות הנוגעות לשימושים אחרים, ועדיין – לא מצא המחוקק לנכון ליחד בחקיקה הראשית הוראות הנוגעות לחיות המשק. זאת, על אף שברור לכל כי שימושים בבעלי חיים למטרות של ספורט, תערוכות וכד' אינם שכיחים ביחס לשימוש אותו עושה האדם בחיות המשק. ברבות הימים תוקן החוק כמה וכמה פעמים ונוספו לו הוראות שונות שעניינן איסור נטישה, צמצום התרבות של בעלי חיים משוטטים, ואיסור עקירת ציפורניים⁶⁷. הנה כי כן, גם התיקונים המאוחרים – גם הם נוגעים בעיקרם לחיות מחמד.

כאמור לעיל, דעתנו היא כי המחוקק לא נתן דעתו לנושא של חיות המשק, ואולם גם אם נהיה נכונים להניח כי מסקנתנו בטעות יסודה – גם אז, לא ניתן להתעלם מן העובדה שהחוק איננו מכיל הוראות אשר בנסיבות העניין הינן הוראות חיוניות. תוצאת הדברים הינה שבהעדר הוראות חוק מיוחדות המתירות שימוש בבעלי חיים לצרכי מאכל אדם על כל המשתמע מכך, מוחלות הוראות החוק אשר במהותן נועדו להגן על חיות מחמד – באופן משתמע על חיות המשק, ללא כל אבחנה. ברור כי מדובר בסיטואציה אשר לכל הדעות איננה מתקבלת על הדעת.

לשם השוואה, במובחן מן החוק הישראלי שאיננו כולל שום הוראה העוסקת בגידול חיות לצרכי מאכל, כוללים מרבית החוקים המודרניים הוראות מתאימות, בהתאם לרוחו ולתפיסתו של המחוקק הרלוונטי. כך למשל חוק רווחת בעלי החיים האמריקאי⁶⁸, כולל הוראה ברורה המחריגה את חיות המשק מתחולתו⁶⁹. תפיסה אחרת ניתן למצוא בחוק האנגלי⁷⁰, אשר מחיל את איסור ההתעללות על כל סוגי בעלי החיים, ומנגד, כולל הוראות אשר קובעות כי עבירה על החוק מוגדרת כפעולה הגורמת סבל לבעל החיים כאשר הסבל הוא "סבל מיותר" (unnecessary suffering). לצורך בחינת הנסיבות והמטרה אל מולה ייקבע האם מדובר בסבל מיותר, מגדיר המחוקק האנגלי שורה של פרמטרים, ביניהם האם ניתן למנוע את הכאב או לצמצמו; האם הכאב מותר בחיקוק אחר; האם הוא נעשה למטרה לגיטימית; האם הוא פרופורציונאלי למטרה וכו'.⁷¹ גם החוק של ניו זילנד⁷² מכיל הוראות ספציפיות לחיות משק אשר מגדירות מהו טיפול נאות מחד, ומאידך כולל הוראות הנוגעות לסבל בלתי סביר או שאינו נחוץ. זאת ועוד: קיומן של הסדרים ספציפיים הנוגעים לחיות משק מצויים גם בחוקים בקנדה, שוויצריה, גרמניה, דנמרק, נורבגיה, פינלנד, איסלנד, שוודיה והולנד⁷³.

הנה כי כן, הגם שחלק מן החוקים מציגים דעות שונות - כוללים החוקים הזרים הוראות כאלה או אחרות המתייחסות לחיות המשק – הוראות אשר החוק הישראלי נעדר אותם לחלוטין.

אחד הכשלים הנוספים של החוק טמון בעובדה שהחוק אינו קובע באופן ברור האם יש סמכות כלל להמית בעלי חיים, ואם אכן יש סמכות, מיהו בעל הסמכות⁷⁴. עיון בהוראות החוק מגלה כי

⁶⁷ בהתאמה תיקון מס' 4 (תשס"ו מיום 29.12.05) אשר הוטמע בסעיף 2 לחוק; תיקון מס' 7 (תשס"ח) מיום 17.7.08 – אשר הוטמע בסופו של דבר בסעיף 14 לחוק; ותיקון מס' 8 (תשע"ב) 6.12.11 שהוטמע בסעיף 2 לחוק.

⁶⁸ Animal Welfare Act, 7 U.S.C. 2131-2159 (2000)

⁶⁹ Animal Welfare Act, 7 U.S.C. 2132(g) 2006 (הגדרת המונח בעל חיים איננה כוללת חיות משק).

⁷⁰ Animal Welfare Act 2006 (c. 45)

⁷¹ שם, סעיף 4 לחוק.

⁷² Animal Welfare Act 1999

⁷³ פסקאות 13-14 לפסק דינה של כב' השופטת שטרסברג כהן בפסק הדין בעניין נח.

למעט התייחסות לנושא של איסור המתה ברעלים אשר נדון לעיל, אין החוק אוסר בשום מקום על המתת בעלי חיים. מצד שני קובעת הוראת סעיף 19(3) כי שר החקלאות רשאי להתקין תקנות הנוגעות להמתת בעלי חיים, אולם הוא איננו רשאי להתקין תקנות שעוסקות בהמתת בעלי חיים הנעשית לצרכי מאכל אדם⁷⁵, ומצד שלישי תיקון מס' 1 לחוק אשר הוטמע בסעיף 22 לו, קובע כי החוק לא חל על :

"(1) המתת בעלי חיים שנעשתה לצרכי מאכל אדם;

(2) על ניסויים בבעלי חיים הנערכים על פי חוק צער בעלי חיים (ניסויים

בבעלי חיים) תשנ"ד-1994."

בהתאם, הוסדר נושא הניסויים בחוק, ברם לעומת זאת, נושא ההמתה לא הוסדר מעולם בחקיקה ראשית. לאור זאת שקל משרד המשפטים בשעתו את תיקון החוק והסדרת נושא ההמתה וההיתרים, אולם דבר זה בסופו של דבר לא בוצע⁷⁶.

הפועל היוצא של עובדה זו הינה שלמעשה – אין החוק אוסר על המתה, ולפיכך – לא ברורה כלל מטרתו של סעיף 22(1). ואולם עמימות זו, הובילה ליצירתה של טעות נפוצה אשר נראית בחלק מפסקי הדין בה פירשו את הוראת סעיף 22(1) כאילו הוא מוציא מתחולתו שימושים מסוימים הנעשים על ידי האדם לתועלתו⁷⁷. על דרך הפרשנות, קבעו בתי המשפט כי "מהוצאת התחולה האמורה על אף שהמתת בעלי חיים מהווה פגיעה באינטרס שהחוק נועד להגן עליו, עולה כי המחוקק שקלל אינטרס זה עם צרכי הקיום של האדם והגיע למסקנה כי צרכי מאכל אדם גוברים על הזכות לחיים של בעלי החיים"⁷⁸.

בהעדר הוראה ברורה המתירה המתה לצרכי מאכל אדם, פרשנות זו היתה ככל הנראה מחויבת המציאות. יחד עם זאת חוסר זה, כמו גם העדרם של הוראות הנוגעות לגידול חיות משק, מלמדים על פגם אינהרנטי בחוק, אשר מחייב את בתי המשפט למציאת פתרונות במקומות שהם אינם קיימים.

העדר הוראות הנוגעות לטיפול בחיות המשק הוא בעייתי גם מהטעם שהוא מותיר את בתי המשפט לפרש את הוראות החוק בהתאם לעמדתו הסובייקטיבית של אותו מותב הדן במקרה שהובא בפניו – דבר אשר עשוי להוביל באופן טבעי לפסיקה שאין בה קו אחיד. ואכן, כך מצאנו שורה של פסקי דין המציגים קו בלתי קוהרנטי לחלוטין :

בפסק הדין בעניין חמת גדר⁷⁹ נדון מופע שעשועים בין אדם לבין תנין ובו נקבע כי בעת ניתוח המונח "התעללות" כמובנו בסעיף 2 לחוק יש לבחון בין היתר את שיעורו או מידתו של הכאב או הסבל הנגרם לבעל החיים; היחס בין האמצעי לבין תכליתו והאם התכלית משקפת ערך חברתי ראוי⁸⁰. כב' השופט חשין מנתח את החריגים הקבועים בחקיקה המתירים גרימת סבל לבעלי חיים, ובכללם ביצוע ניסויים בבעלי חיים ושימוש בבעלי חיים לצרכי ליווי ולצרכי חינוך גם אם

⁷⁴ ראו עמדת משרד המשפטים כפי שהובאה על ידי מיכל סגל-כהן, סגנית היועץ המשפטי למשרד החקלאות, בישיבת וועדת החינוך והתרבות של הכנסת מיום 13.5.02, לעיל ה"ש 63, בעמ' 3.

⁷⁵ סעיף 12(3) לחוק

⁷⁶ ש.ם.

⁷⁷ ראו למשל עניין נח, פסקה 9 לפסק דינה של כב' השופטת שטרסברג כהן.

⁷⁸ ש.ם.

⁷⁹ לעיל ה"ש 32

⁸⁰ ש.ם. וראה גם פסקה 16 לפסק דינו של כב' השופט (כתוארו אז) גרוניס, ופסקה 9 לפסק דינה של כב' השופטת שטרסברג כהן בעניין "נח" לעיל ה"ש 1.

הם נושאים בסבל תוך כדי אילוף⁸¹. בתוך כך מוצא בית המשפט העליון כי כליאת בעלי חיים בגני חיות הינה מוצדקת על אף שהיא פוגעת בבעלי החיים מאחר שמדובר בדבר ש"נודע לו ערך חינוכי רב".

בפסק הדין בעניין העמותה למען החתול⁸² אשר ניתן בשנת 1998 נדונה סמכותן של רשויות מקומיות לנקוט אמצעים לדילול אוכלוסיית החתולים. בית המשפט העליון קבע כי בנסיבות העניין – ומסיבות של תברואה – נקיטת צעדים לדילול אוכלוסיית החתולים הינה מוצדקת. בית המשפט הוסיף וקבע כי "סבל וייסורים העשויים לבוא בגדר התעללות אינם התעללות אם נעשו לתכלית המשקפת ערך חברתי ראוי"⁸³, ובחר שלא להתערב בשיקול דעתה של הרשות הציבורית האמונה על הסדרת הנושא.

במרץ 2003 דן בית המשפט העליון בעתירה בעניין מרטינוביץ'⁸⁴, אשר הוגשה כנגד שימוש שעושה חיל הרפואה בכלבים במסגרת קורס לטיפול בנפגעי טראומה. על פי הנטען חלק מן האימונים בקורס מבוצעים על כלבים חיים, הרופאים המתלמדים מבצעים בכלבים פתיחה של נתבי אוויר, ניקוז דם וכד' ולאחר השימוש בהם, מומתים הכלבים. בית המשפט העליון דחה את העתירה בקובעו כי מטרת הקורס היא הכשרת רופאים לצרכי הצלת חיי אדם ועל כן השימוש בכלבים הוא מותר. זאת על אף שהוצגו בפני בית המשפט העליון חלופות סבירות של שימוש בסימולטור המדמה בני אדם שעשויות לייתר את סבלם של בעלי החיים. גם כאן, לא התערב בית המשפט בשיקול דעתו של הגורם המוסמך וקבע כי השאלה אם קיימת חלופה סבירה היא שאלה שבמומחיות אשר נבדקה על ידי הגורם המוסמך.

מעט מאוחר יותר, באוגוסט 2003 ניתן על ידי בית המשפט העליון פסק הדין בעניין נח אשר ביטל פרקטיקת גידול חקלאית של גידול אווזים לצרכי פיטום המקובלת בעולם הרחב, בנימוק שפרקטיקת הגידול מהווה התעללות בלתי מידתית. בית המשפט הורה למשרד החקלאות לתור אחר חלופות גידול, על אף שעד היום לא נמצאו חלופות כאלה בשום מקום בעולם⁸⁵. לאור זאת, בוטלה כליל פרקטיקת הגידול. יצויין בעניין זה פסק דינו של כב' השופט (כתוארו אז) גרוניס, אשר נותר בדעת מיעוט, ומצא לנכון להעיר כי "העותרים לא הצביעו על שום מקרה בו חוסל, ובאחת, ענף חקלאי שלם שפעל לשם ייצור מזון, משיקולים של צער בעלי חיים"⁸⁶.

יצויין עוד בניגוד לפסקי הדין בעניין מרטינוביץ' והעמותה למען החתול – שם לא התערב בית המשפט העליון בסמכותם של הגורמים המוסמכים, בחר בית המשפט העליון בפסק הדין בעניין נח, להתערב באופן קיצוני בסמכותו של הגורם המקצועי ולבטל את התקנות שהתירו את גידול האווזים לצרכי פיטום, על אף שלא ניתן לומר כי חרג מסמכותו או פעל בניגוד לעיקרון הסבירות, שהרי מדובר בפרקטיקה מקובלת בעולם שלא הומצאה על ידי משרד החקלאות הישראלי⁸⁷. בין לבין ניתן פסק דינו של בית המשפט העליון בעתירה בה נדונה סוגיית העמדה לדין של מרפא אשר חנק יונה מעל טבורו של אדם כ"אמצעי ריפוי"⁸⁸. בית המשפט קבע כי המעשה המיוחס

⁸¹ פסקה 39 לפסק דינו של כב' השופט חשין בעניין "חמת גדר". לעיל ה"ש 32.

⁸² לעיל ה"ש 2

⁸³ שם, עמ' 779.

⁸⁴ בג"צ 9374/02 "תנו לחיות לחיות" נ' תת אלוף ד"ר גיורא מרטינוביץ', קצין רפואה ראשי, פ"ד נז (3) 128

⁸⁵ עניין נח, פסקה 18 לפסק דינו של כב' השופט (כתוארו אז) גרוניס.

⁸⁶ שם.

⁸⁷ עוד בעניין הביקורת השיפוטית על משרד החקלאות ראה להלן.

⁸⁸ בג"צ 1096/01 עמותת "תנו לחיות לחיות" נ' היועץ המשפטי לממשלה (פורסם בנבו).

לאותו מרפא, במהותו, בנסיבותיו ובתכליתו, איננו נכלל בגדר המונח התעללות במובן סעיף 2(א) לחוק.

דומה אם כן שהדברים מדברים בעד עצמם.

הכשל החקיקתי וחסרונם של הוראות ברורות בנוגע לגידול חיות משק הוביל הלכה למעשה שבמציאות הנוכחית, דווקא חיות המשק המגודלות לצרכי מזונו של האדם, הפכו באופן אבסורדי לבעלי החיים הזוכים להגנה הרחבה ביותר בחוק. פעולות הפוגעות בבעלי חיים באופן שדומה שלא יכולה להיות לגביו מחלוקת – מקבלות הכשר של בית המשפט העליון, ומנגד – פרקטיקת גידול בעלי חיים מקובלת ושגורה כמעט בכל העולם משך מאות שנים – נפסלת באחת משיקולים של צער בעלי חיים.

ודוק: אין מדובר בעניין טכני פעוט ערך אלא בביטול של חקיקת משנה.

סעיף 19 לחוק ההגנה על בעלי חיים קובע, כאמור כי השר הממונה על ביצוע החוק הינו שר החקלאות, והוא רשאי, באישור וועדת החינוך והתרבות של הכנסת, ובהתחשב בצרכי החקלאות, להתקין תקנות לביצועו של חוק זה. המחוקק העניק אם כן את הסמכות להתקנת התקנות וחקיקת המשנה לשר המקצועי- הוא שר החקלאות. הטעם העיקרי לכך הוא העובדה שמדובר בנושא מקצועי, המערב היבטים מדעיים הנוגעים לתזונת בעלי החיים, גנטיקה, השבחת גזע, דיוור, טיפול במתקני הגידול, טכניקות גידול, היגיינה, סניטציה, מניעת מחלות, שמירה על בריאות בעלי החיים, והגנה על בריאות האדם⁸⁹. מדובר אם כן בנושא הדורש מומחיות, וידע מקצועי רחב, המצוי אכן, בידי משרד החקלאות. יתר על כן, המחוקק הגדיל וקבע כי הסמכות איננה מוענקת באופן בלעדי לשר החקלאות כרגולטור, אלא היא כפופה לביקורת נוספת של ועדת החינוך והתרבות של הכנסת. בעצם החלטה זו, גילה המחוקק דעתו כי הגם שמדובר בנושא מקצועי, יש מקום להכפיף אותו לוועדה בלתי תלויה, שעיסוקה בנושאים חינוכיים ותרבות. מסגרת רגולטורית ייחודית זו מלמדת על החשיבות שהעניק המחוקק לכך שהנושא ייבחן לא רק מן ההיבט המקצועי, אלא בפרספקטיבה רחבה ככל האפשר.

הליכי הדיונים אשר נערכו בוועדת החינוך של הכנסת עובר לאימוץ התקנות נבחנו על ידי בית המשפט העליון בפסק הדין ולא נמצא בהם פגם הנוגע להליך קבלתן⁹⁰. על אף האמור, קבעה דעת הרוב כי יש לבטל את התקנות.

בית המשפט מוסמך אכן לבקר את אופן ההפעלה של שיקול הדעת הכרוך בהתקנת התקנות כשם שהוא מוסמך לבקר את שיקול הדעת המינהלי⁹¹. עם זאת יש לציין כי על פי ההלכה, בעת שהוא מבקר את שיקול הדעת הכרוך בתקנות אשר אושרו בוועדה מועדות הכנסת – עליו לנקוט גישה זהירה במיוחד:

”זהירות מיוחדת ינהג בית המשפט קודם שיתערב בחקיקת משנה שזכתה לאישורה של וועדה מועדות הכנסת. הטעם לכך הוא שחקיקת משנה אשר נתאשרה כאמור יש שהיא נתפסת כחקיקה עקיפה מטעם הכנסת עצמה...”

⁸⁹ Angela J. Geiman, לעיל ה"ש 11, עמ' 129, וראה גם להלן בהמשך המאמר
⁹⁰ פסקה 26 לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) גרוניס, ופסקה 21 לפסק דינה של השופטת שטרסברג כהן בעניין "נח" לעיל ה"ש 1.

משמעותו של כלל זה איננה שבאישורה על ידי וועדה מוועדות הכנסת יש כדי לחסן חקיקת משנה, שהיא בלתי סבירה בעליל, מפני ביטול על ידי בית המשפט. אכן בידי בית המשפט לפסול חקיקת משנה מחמת אי סבירות גם אם אושרה על ידי וועדה מוועדות הכנסת, אלא שבית המשפט 'לא ימהר לשלול מטעם זה את תקפה של חקיקת משנה כזאת. . אלא כאמצעי אחרון במקרה קיצוני ביותר...'”⁹²

תקנה עשויה להיפסל אם כן "מחמת אי סבירות", או כאשר היא "בלתי סבירה בעליל". אמת המידה לקביעה מהי אי-סבירות קיצונית הוגדרה על ידי השופט ברנזון באופן הבא:

"אם ימצא בית משפט כי חקיקת המשנה היא כה בלתי הגיונית ובלתי נסבלת עד שאדם בר דעת לא יעלה על דעתו ששר סביר היה מסוגל לעשותה, כי אז יצטרך לאמור שמעולם לא התכוון המחוקק לתת כוח כזה בידי השר, חקיקת המשנה אינה מתקבלת על הדעת והיא מחוץ לתחום הסמכות"⁹³

האם ניתן לומר על התקנות כי הן נגועות באי סבירות קיצונית? וכי המחוקק מעולם לא התכוון לתת בידי השר מחוקק המשנה כוח לתקן תקנה שכמותה? לדעתנו, התשובה לכך הינה בשלילה. פרקטיקה של גידול ופיטום אווזים איננה חדשה ואיננה ייחודית לישראל והיא קיימת כפרקטיקה מקובלת ושגורה בכל העולם על אף הניסיון לחיפוש שיטות גידול חלופיות שעד כה טרם נמצאו.⁹⁴ מעבר לכך, גידול בעלי חיים לצרכי מאכל אדם הוא נושא אשר מצוי בכל העולם בסמכותו של משרד החקלאות. אין לומר כי הענקת הסמכות בנושא זה למשרד החקלאות אינה מתקבלת על הדעת ואין לומר כי היא מחוץ לתחום סמכותו.

בינינו לבין עצמנו ניסינו לתהות מהן הסיבות שהובילו לתוצאה זו. עשוי לסייע בעניין זה הנימוק אשר הנחה את בית המשפט העליון: בפסק דין בעניין "נח" הורה בית המשפט על בטלות התקנות העוסקות בפיטום אווזים מחמת העובדה שהן מנוגדות לרוח הוראת סעיף 2 לחוק ההגנה על בעלי חיים האוסר על התעללות בבעלי חיים. נראה לנו על כן כי אחת הסיבות העיקריות לכך טמונה בהעדר הוראות סטטוטוריות המחריגות גידול בעלי חיים לצרכי מזון מן החוק או לכל הפחות הוראות המסדירות ומאזנות בין צורך זה לבין רווחת חיות המשק. בהעדר הוראות אלה, פרש בית המשפט העליון את הפרקטיקה על פי אמות המידה הנוגעות לחיות מחמד. בנסיבות העניין, סיווג כזה הוא בלתי מקבל על הדעת בעליל שכן כפי שנראה להלן בהמשך הדיון גידול בעלי חיים לצרכים שונים של האדם – אף בתרחיש האופטימאלי ביותר מבחינת תנאי גידול – כרוך מעצם טיבו וטבעו בגרימת סבל לבעלי החיים.⁹⁵ מטעם זה סיווגן של פרקטיקות גידול חקלאיות על פי אותם הפרמטרים הנוגעים לחיות מחמד מוביל בפשטות לסיווגן כפוגעניות. תהליך כזה עשוי

⁹¹ ראו י. זמיר, השפיטה בעניינים מינהליים (הוצאת המכון למחקרי חקיקה ומשפט השוואתי, האוניברסיטה העברית בירושלים, התש"ל-1975).

⁹² בג"צ 4769/90 זידאן נ' שר העבודה והרווחה, פ"ד מז(2) 147, בהתבסס על בג"צ 108/70 מנור ואח' נ' שר האוצר, פ"ד כד(2) 442, ועל פסקי דין נוספים המאזכרים שם.

⁹³ ע"א 311/57 היועץ המשפטי נ' דיזנגוף ושות' (שיט) בע"מ, פ"ד יג, 1026, 1039; וראה גם בג"צ 156/75 דקה נ' שר התחבורה, פ"ד ל(2) 94, בג"צ 389/80 דפי זהב בע"מ נ' רשות השידור ואח', פ"ד לה(1) 421; זידאן נ' שר העבודה, לעיל הי"ש 92 בעמ' 147. וראו גם מ. שקד, הערות על ביקורת הסבירות במשפט המינהלי, משפטים יב' 102; וכן א. זמיר, עילת האי סבירות במשפט המינהלי, משפטים יב' 291.

⁹⁴ פסקה 18 לפסק דינו של כב' השופט (כתוארו אז) גרוניס, בעניין נח.

⁹⁵ ראו למשל James E. White, 'The Other Weight Problem', in: James E. White, *Contemporary Moral Problems* 496, 503 (7th ed. 2003), וראו גם דברי כב' השופט גרוניס (כתוארו אז), לפסק דינו בעניין נח.

להבהיר כיצד בסופו של דבר הן נמצאו כמפרות את חוק ההגנה על בעלי חיים. חיזוק לכך אנו מוצאים בדבריו של בית המשפט העליון עצמו, בדונו בעניין נח. בית המשפט, מפי כב' השופט שטרסברג כהן, מנתח דינים זרים, ומציין מפורשות כי הדין האמריקאי והדין הקנדי מחריגים באופן מפורש פרקטיקות חקלאיות מקובלות מחוקי ההגנה על בעלי חיים. למעשה, בית המשפט תומך בעמדה זו ומסביר מדוע היא חשובה וכך הוא אומר:

”מגמה אחת הדומיננטית בארצות הברית ובקנדה, מוציאה פרקטיקות חקלאיות מקובלות מתחולתם של חוקי ההגנה על בעלי חיים. . . קביעת הוראות מן הסוג האמור, בחוק, מצביעה על כך שאלמלא קיומן של הוראות אלה היו עלולות אותן פרקטיקות ”מקובלות” ו”סבירות” להיחשב התעללות בבעלי חיים”⁹⁶ (ההדגשה נוספה – ו.ד.).

ומיד בהמשך הדברים מפרט בית המשפט העליון את קיומן של הסדרים ספציפיים הנוגעים לחיות משק בחוקים באנגליה, בשוויצריה, גרמניה, דנמרק, נורבגיה, פינלנד, איסלנד, שוודיה והולנד. בכך, הוא מוצא חיזוק למעשה לחשיבות קיומם של הסדרים ספציפיים.

הערה זו של בית המשפט העליון יש בה להשקפתנו משום תמיכה ברורה בעמדתנו, אלא שבית המשפט העליון לא נתן דעתו לעובדה שזהו בדיוק עקב אכילס של החוק הישראלי ומבלי משים – בהעדר הוראות ספציפיות בחוק הישראלי – פירש פרקטיקה מקובלת וסבירה כהתעללות בבעלי חיים. הנה כי כן: ניתוח החוק ושרשרת האירועים אשר הובאה לעיל מלמדת כי חולשתו של החוק הישראלי הובילה בדיוק לתוצאה ממנה יש לחשוש.

תוצאת פסק הדין הובילה הלכה למעשה לחיסולו המוחלט של גידול האווזים בישראל. מכך עולה הפער בין התפיסה המוגדרת כרווחת בעלי חיים שמטרתה להוביל לשיפור תנאי הגידול, לבין התפיסה הקיצונית של זכויות בעלי חיים, לפיה אין לעשות שימוש בבעלי חיים לצרכי מזון או בכלל. מבחינה זו, מיישמת תוצאת פסק הדין את הגישה האחרונה אשר עד כה לא זוכה לתמיכה של משפטנים בעולם.

זאת ועוד: בפרספקטיבה של כמה שנים מפסק הדין נראה כי התערבותו של בית המשפט העליון בשיקול דעתו של משרד החקלאות – הובילה להחלשתו באופן שאיין כמעט לחלוטין את יכולתו לפעול בנושא. כאמור לעיל בית המשפט העליון הפנה את משרד החקלאות לתור אחר חלופות על אף שאין בנמצא כאלה בעולם. בקשותיו של משרד החקלאות לקבלת ארכות נדחו. כישלוננו של משרד החקלאות לאתר חלופות גרר עתירה נוספת של ארגוני זכויות בעלי החיים במסגרתה דרשו ממשד החקלאות לנהל חקירות פליליות ולהגיש אישומים פליליים כנגד העוסקים בפיטום אווזים⁹⁷. ודוק: מדובר בסיטואציה שאין כדוגמתה בעולם – גידול בעלי חיים לצרכי מזון בפרקטיקה מקובלת, הפך באחת בלתי חוקי ולפיכך הוביל את כל החקלאים העוסקים בו לעבריינים. אלא שבית המשפט העליון קיבל את העתירה - דבר אשר חיזק מאוד את מעמדם של ארגוני זכויות בעלי החיים.

⁹⁶ עניין נח, פסקה 13-14 לפסק דינה של כב' השופטת שטרסברג כהן

בשנת 2009 הוגשה על ידי ארגוני זכויות בעלי חיים עתירה נוספת לבג"צ⁹⁸ אשר עניינה רווחת התרנגולות המטילות. בעקבות הגשת העתירה הוקמה במשרד החקלאות וועדה שיעודה מיסוד רפורמה בענף הלול, בחלוף למעלה משנתיים, הוצע על ידי משרד החקלאות מתווה מאוזן, המבטא מגוון רחב של שיקולים ואינטרסים בכללם בריאות הציבור, רווחת בעלי חיים, העלויות אשר יוטלו על הצרכן והנטל אשר צפוי ליפול על כתפי החקלאי. ואולם מתווה זה נדחה על ידי וועדת החינוך של הכנסת בנימוק שהסטנדרט המוצע נמוך מן הרצוי. עיון בפרוטוקול וועדת החינוך מגלה כי רוח פסק הדין בעניין "נח" ורוח העתירה החדשה של ארגוני זכויות בעלי חיים "מרחפת" מעל הדיונים ומהווה משום "מצפן" בעל השפעה מאיימת משהו על התנהלות הוועדה. רוח דומה ניכרת גם בהחלטות הביניים של בית המשפט העליון⁹⁹. חולשתו של משרד החקלאות, וחוסר יכולתו להעביר את הרפורמה מחזקים את החששות אשר הובאו לעיל.

מגמה זו, מחריפה לאורן של שתי הצעות החוק אשר הונחו לאחרונה על שולחנה של הכנסת: הצעת חוק צער בעלי חיים - (הגנה על בעלי חיים, תיקון איחוד סמכויות), התשע"ב-2012, והצעת חוק צער בעלי חיים והגנה על בעלי חיים (תיקון מס' 10, סמכויות פיקוח ואכיפה), התשע"ב-2012 אשר מטרתן להפקיע את סמכויות הפיקוח על החוק הנתונות בידי משרד החקלאות שהינו המשרד המקצועי ולהעביר אותן למשרד לאיכות הסביבה, בנימוק שמשרד החקלאות, בהיותו משרד כלכלי – נגוע בניגוד עניינים ואיננו יכול להגן באופן נאות על זכויות חיות המשק, ומתוך מטרה להרחיב עוד יותר את הפיקוח על גידול חיות המשק¹⁰⁰. אין צורך להכביר מילים על משמעות הדברים: בתרחיש הפחות טוב מדובר בהפקדת הפיקוח בידי אנשים שתפיסת העולם שלהם איננה תומכת בגידול בעלי חיים לצרכי מזון. בתרחיש הגרוע פחות, המשרד להגנת הסביבה, איננו עוד המשרד המקצועי בעל הידע והמומחיות בנושאים חקלאיים, והוא אף איננו בעל זיקה ואוריינטציה חקלאית כלל והוא מרוחק רעיונית, ערכית ותפיסתית מנושאי החקלאות. כך או כך מדובר בקונסטרוקציה רגולטורית אשר אין לה אח ורע בעולם, והיא מעוררת חששות גדולים שכן היא עשויה להוביל לכך שתתקבלנה החלטות בלתי מאוזנות, אשר מעניקות את מירב המשקל לעמדתם של ארגונים קיצוניים מבלי לאזן אותם עם שיקולים מקצועיים ואחרים, ומבלי לבחון באופן אחראי את השלכות הרחב של עמדות רדיקליות אלה, על מערכת גידול בעלי חיים אשר הלכה למעשה הינה מערכת ייצור ואספקת המזון של ישראל.

ביום 10.6.2012 אישרה וועדת השרים לענייני חקיקה כי הפיקוח על חוק ההגנה על בעלי חיים יועבר משרד החקלאות למשרד להגנת הסביבה¹⁰¹. זאת על אף שהפיקוח על חוקי ההגנה על בעלי חיים בכלל ועל גידול חיות משק בפרט, נתון, בכל העולם בידיו של משרד החקלאות, מהטעם שמדובר בענף גידול מקצועי – מדעי המחייב ידע ומומחיות מקצועית. מעבר לאמור

⁹⁷ בג"צ 7713/05 ובג"צ 10864/05 נוח התאחדות ישראלית של ארגונים להגנת בעלי חיים נ' היועץ המשפטי לממשלה (2006 פורסם בנבו).

⁹⁸ עניין גידול העופות, לעיל ה"ש 7.

⁹⁹ ראו החלטה מיום 7.6.12, <http://elyon1.court.gov.il/files/09/540/071/t47/09071540.t47.pdf>.

¹⁰⁰ דברי ההסבר להצעת חוק צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים) (תיקון איחוד סמכויות) התשע"ב-2012

¹⁰¹ הצעת החוק ניתנת לצפייה בכתובת: <http://www.knesset.gov.il/privatelaw/data/18/4167.rtf>. ההודעה על אישור השרים פורסמה בתקשורת, ראה אילן ליאור, השרים אישרו: הפיקוח על חוק צער בעלי חיים יועבר למשרד להגנת הסביבה, "הארץ" 10.6.12 <http://www.haaretz.co.il/news/science/1.1728143>.

ראויה לציון העובדה שהצעת החוק מגדירה את בעלי החיים כ"קבוצה" החלשה ביותר במדינה, על אף שפסיקתו של בית המשפט העליון קובעת בבירור ש"בישראל ואף בעולם, טרם הוכרעה השאלה האם יש להכיר בבעל חיים כאישיות משפטית"¹⁰².

דומה שהמצב המשפטי בישראל בנוגע לגידול בעלי חיים לצרכי מאכל, שנוצר בעקבות שורה של אירועים שתחילתם בחוק עמוס, המשכו בפסק דין נח ובתיקוני החקיקה האחרונים מוביל למציאות משפטית שיש עימה עירוב תחומים מוחלט בין הנושא של זכויות בעלי חיים אשר איננו מקובל בעולם כלל ועיקר, לבין הנושא של רווחת בעלי חיים. בנושא של רווחת בעלי חיים יש מקום להקשיב ולפעול על פי דעות של הגורמים המקצועיים – וטרינרים ואנשי מקצוע בתחום החקלאות. האקטיביסטים המובילים את העתירות ואת תיקוני החקיקה הינם פעילי זכויות בעלי חיים ומייצגים אידיאולוגיה קיצונית של מיעוט קטן שאין לגבי קונצנזוס לא בעולם המשפט ואף לא בקרב הצרכנים, ומטרתם למעשה לאסור גידול בעלי חיים לצרכי מאכל, על פי המודל של פסק הדין בעניין נח.

כללם של דברים, נראה שהמסגרת המשפטית הנוכחית בישראל הינה בעייתית ובלתי מוסדרת, והיא מובילה לכן למגמה אשר עשויה לפגוע אנושות בענפי גידולי החי החקלאיים בישראל. תהא אשר תהא הסיבה להעדרם של הוראות העוסקות בחיות המשק בחקיקה הראשית, גידול בעלי חיים מהווה את אחד מן הענפים החשובים שבמערכת ייצור ואספקת המזון והאינטרס הציבורי מחייב להגן עליו, לפחות באותה המידה בה מצא בית המשפט העליון להגן על ערכים של ליווי, חינוך, מדע והכשרת רופאים. ברי על כן, כי מצב דברים הנוכחי הוא בעייתי והוא מחייב פיתרון משפטי ראוי. הימנעות מעשיית כן, עשויה להוביל בנקל לביטולן של פרקטיקות גידול נוספות ובסופו של דבר להיות משום חרב פיפיות הפוגעת בציבור הצרכנים כולו.

2. עקרונות החקיקה בארה"ב

החקיקה להגנת בעלי החיים בארה"ב, היא רחבה מאוד והיא ניכרת הן ברמה הפדרלית והן ברמת המדינות. ואולם, מרבית החוקים העוסקים ברווחת בעלי חיים בארה"ב אינם חלים על חיות המשק. כך למשל החוק הפדראלי העיקרי העוסק בהגנה על רווחת בעלי חיים¹⁰³, המצוי במדרג הנורמטיבי הגבוה ביותר מחריג באופן ספציפי את חיות המשק מתחולתו. וברוח זו, גם מרבית חוקי המדינות העוסקים בהתעללות בעלי חיים, מוציאים את חיות המשק מתחולת ההגנה המוענקת בהם. לאורך של הוראות אלה, ככלל, הטיפול בחיות המשק בארה"ב נתון לפיקוח מועט יחסית¹⁰⁴, והוא כפוף לשני חוקים פדראליים, חוק ההמתה בשיטות הומניות¹⁰⁵ - שאינו חל על

¹⁰² ראו בג"צ 6976/04, לעיל ה"ש 47, עמ' 12 לפסק הדין ושורת האזכורים המפורטת שם.

¹⁰³ Animal Welfare Act, 7 U.S.C. 2131-2159 (2000) לעיל ה"ש 68

¹⁰⁴ Matheny and Leahy, לעיל ה"ש 50, עמ' 334-335; David J. Wolfson & Mariann Sullivan, Foxes in the Henhouse: Animals, Agribusiness and the Law: A Modern American Fable, in **Animal Rights: Current Debate and New Directions**, (2004) 205, 206

¹⁰⁵ Humane Methods of Slaughter Act, 7 U.S.C. §§ 1901-1907 (2000) החוק חוקק בשנת 1958 והוא מגדיר מהן הפעולות העונות להגדרה "המתה הומנית" והוא מכונה גם Humane Slaughter Act

עופות ודגים; וחוק 28 השעות¹⁰⁶ - אשר אוסר על הובלת בעלי חיים יותר מ- 28 שעות ללא עצירה ופריקה לפחות ל- 5 שעות מנוחה, האכלה והשקיה – אשר גם הוא איננו חל על עופות. יוצא אפוא שמעבר לפטורים הנרחבים לחיות המשק, לא קיים למעשה אף חוק פדראלי שמגן על רווחת חיות המשק בארה"ב. יעילותן של שיטות הגידול התעשייתיות הובילו למעשה להתעלמות מוחלטת מרווחתם של חיות המשק¹⁰⁷. חוקי המדינות האוסרים על התעללות בבעלי חיים מספקים הגנה מסוימת לחיות המשק אך מרביתם מחריגים פרקטיקות חקלאיות מקובלות¹⁰⁸. תוצאות הדברים הינה שכמעט כל הפרקטיקות החקלאיות, גם אם הן כרוכות בכאב וסבל לבעלי החיים, הינן מותרות על פי החוק האמריקאי.

ניצנים ראשונים של שינוי נראים בעשור האחרון בעקבות פעילותם של ארגוני זכויות בעלי החיים בניסיון להרחיב את הגנה על בעלי החיים. כך למשל בעקבות משאלי עם שנערכו במדינות אריזונה, פלורידה קולוראדו, מיין, מישיגן, קליפורניה ואורגון¹⁰⁹, תוקנה החקיקה באופן שיאסור בעתיד החזקת בעלי חיים באופן המונע מהם ביצוע פעולות והתנהגויות בסיסיות¹¹⁰. ואולם, לא כל מחוקקי המדינות תומכים בהסדרים אלה. במרבית המדינות עדיין לא נכללים הסדרים סטטוטוריים כאלה. יתר על כן, בחלק מן המדינות נחקקו חוקים אשר אוסרים על הרשויות המוניציפאליות אימוץ תקנות לחוות חקלאיות¹¹¹.

3. העקרונות האירופים

ההגנה המשפטית המוענקת לחיות המשק באיחוד האירופי רחבה הרבה יותר מאשר בארה"ב, ובמסגרתה אסרו מרבית מדינות האיחוד על ביצוע חלק מן הפרקטיקות שעדיין נהוגות בארה"ב¹¹². למדינות אירופה היסטוריה ארוכה בנושא של רווחת בעלי חיים. כבר בסוף שנות ה-60 הוקמה וועדה ממלכתית בנושא רווחת חיות המשק, אשר הקונספט שלה הפך ברבות הימים

¹⁰⁶ The Twenty-Eight Hour Law, 49 U.S.C. § 80502 (2000). עד שנת 2006 לא חל החוק על חיות המשק מאחר שמשרד החקלאות האמריקאי פרש את המונח "כלי רכב" המוביל בעלי חיים ככזה אשר אינו חל על "משאיות" המשמשות להובלת חיות המשק. Matheny and Leahy, לעיל ה"ש 50, עמ' 335, והטקסט הנלווה שם לה"ש 66-69.

¹⁰⁷ Pamela A. Vesilind, Continental Drift: Agricultural Trade and the Widening Gap Between European Union and the United States Animal Welfare Laws, 12 *Vermont Journal of Environmental Law* 1, (2010) עמ' 6 והאזכורים המופיעים שם בה"ש 22.

¹⁰⁸ Wolfson & Sullivan, Foxes in the Henhouse, לעיל ה"ש 104 עמ' 212-216; לסקירה על חוקי המדינות ראה גם: Elizabeth R. Springsteen, A Proposal to Regulate Farm Animal Confinement in the United States and an Overview of Current and Proposed Laws on the Subject, 14 *Drake Journal of Agricultural Law* 437 (2009).

¹⁰⁹ כך למשל משאל שנערך בקליפורניה בשנת 2002 אסר את השימוש בפרקטיקה של פיטום עופות מים לצרכי ייצור כבד, בתוקף משנת 2012. ראה Cal. Health & Safety Code §§ 25980-87 (2006). בהקשר זה יצוין עוד כי בשנת 2006 אומצה בעיר שיקגו, תקנה שאוסרת באופן מוחלט על מכירת כבד אווה בעיר, Matheny and Leahy, לעיל ה"ש 50, עמ' 338-339.

משאל נוסף במדינת קליפורניה ישפיע החל משנת 2015 על פרקטיקות הגידול הנוכחיות, זאת לאור תיקון בחוק האוסר על החזקת בעלי חיים באופן המונע מהם "לשכב, לעמוד, למתוח את אבריהם באופן מלא ולהסתובב בחופשיות". ראה Cal. Health & Safety Code §§ 25990-94 (2010). וראו גם Pamela A. Vesilind, לעיל ה"ש 107 עמ' 9 והאזכורים המופיעים שם בה"ש 45.

¹¹⁰ מאחר ומדובר בשינויים מהותיים לעומת דפוסי הגידול המקובלים כיום, מעניקים התיקונים ארכה להחלתם, לעיתים עד כדי למעלה מ- 10 שנים.

¹¹¹ כך למשל במדינת ג'ורג'יה ודרום קרוליינה, ראה: H.B. 529, 150th Leg. S.C. Code Ann. § 47-4-160(b); Reg. Sess (Ga. 2009).

¹¹² לסקירה רחבה של החקיקה האירופית בחלוקה לפי מדינות ראו Englsman לעיל ה"ש 50.

לבעל השפעה בינלאומית¹¹³. בעקבות דו"ח הוועדה הגדיר האיחוד האירופי חמישה עקרונות בנושא של רווחת בעלי חיים, המכונים גם "חמש החירויות" ("The Five Freedoms")¹¹⁴ :

- א. החירות מרעב וצמא: שבאה לידי ביטוי בגישה נוחה למים ותזונה שמאפשרת בריאות שלמה וחיוניות.
- ב. החירות מאי נוחות: שתינתן על ידי סיפוק של תנאים סביבתיים נאותים לרבות מחסה ואזור מנוחה נוח.
- ג. החירות מכאב, מפציעות ומחלות: שתתממש על ידי מניעה או אבחנה וטיפול מהיר.
- ד. החירות לבטא התנהגות טבעית: אשר תתאפשר על ידי הספקה של מרחב מספק, מתקן גידול נאות וחברת בעלי חיים בני מינם.
- ה. החירות מפחד ומצוקה נפשית: אשר תובא לידי ביטוי בהבטחת תנאים וטיפול המונעים סבל מנטאלי¹¹⁵.

עקרון חמש החירויות בא לידי ביטוי כיום במגוון של המלצות, ודברי חקיקה רבים שאומצו במדינות רבות בעולם ואף בעקרונות הארגון העולמי לבריאות בעלי חיים¹¹⁶, והם משמשים כמדיניות מנחה ליחס הראוי לבעלי חיים ולקביעת כללי מינימום בנושא של רווחת חיות המשק. בשנת 1976 חתמו מדינות האיחוד על האמנה להגנת בעלי חיים המוחזקים למטרות חקלאיות¹¹⁷. האמנה דורשת שכל חיות המשק יטופלו באופן ה"הולם את צרכיהם הפיזיולוגיים והאתולוגיים"¹¹⁸. בנוסף, בשנת 1998 נכנסה לתוקף הדירקטיבה האירופית שמיסדה סטנדרטים מינימאליים בנושא של טיפול בחיות המשק¹¹⁹. בעקבות זאת אומצו דירקטיבות נוספות הקובעות כללי מינימום בכל אחד מן הענפים באופן ספציפי¹²⁰.

ואולם, על אף האמור: הנחת היסוד של הדיון במאמר עד כה הייתה שככלל, הכללים בנושא רווחת בעלי החיים באיחוד האירופי מיושמים. ואולם המציאות היא שונה. השינויים הנדרשים המחייבים את היצרנים לשנות את שיטות הגידול של חיות המשק, כרוכים בהשקעות כספיות גבוהות המייקרות באורח משמעותי את עלויות הייצור. המגדלים מתקשים לעמוד בעלויות אלה והמדינות אינן מתנדבות לממן מתקנים אלה. מטעם זה רק אחוז קטן מאוד של מתקני הגידול

¹¹³ Matheny and Leahy, לעיל ה"ש 50, עמ' 341

¹¹⁴ ראה באתר האיחוד האירופי בכתובת: http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/farm/index_en.htm (נבדק לאחרונה 18.1.13).

¹¹⁵ שם.

¹¹⁶ ראה חוק בריאות בעלי חיים § 3.7.1.1 Animal Health Code 2006, באתר הארגון העולמי לבריאות בעלי חיים OIE – Office International des Epizooties, בכתובת: <http://www.oie.int/doc/ged/D6430.PDF> (נבדק לאחרונה 18.1.2012).

¹¹⁷ Convention for the Protection of Animals Kept for Farming Purposes, Oct. 3, 1976, ניתנת לצפייה בכתובת: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?CL=ENG&NT=087> (נבדק לאחרונה 18.1.2013).

¹¹⁸ שם Art. III.

¹¹⁹ Council Directive 98/58/EC, Art. 2, 1998 O.J. (L 221) 23 (EC), הדירקטיבה ניתנת לצפייה בכתובת: http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/references_en.htm (נבדק לאחרונה 18.1.2013).

¹²⁰ שם. הדירקטיבה מעניקה טווח של כמה שנים עד לכניסתם של השינויים לתוקף. לעיתים מדובר גם בטווח של למעלה מ-10 שנים.

עבר עד כה הסבה שמתאימה אותו לדרישות הדירקטיבה¹²¹, רוב המדינות מתמהמהות ביישום החוקים, וחקירות סמויות גילו כי על אף הוראות האיחוד האירופי, 80% מן החוות החקלאיות ב-5 מדינות האיחוד ביניהן אנגליה, ספרד, הולנד, גרמניה והונגריה, אינן מיישמות את הוראות הדירקטיבה ומשתמשות בפרקטיקות גידול מקובלות המוגדרות בדירקטיבה כבלתי חוקיות¹²². יתר על כן, במקרים רבים אף ממשיכים באנגליה גם כעת, ועל אף הדרישות להסבת מתקני הגידול, להקים מתקני גידול חדשים בפורמט הישן¹²³. בעיה זו איננה ניכרת רק במדינות מערב אירופה. בטרם הצטרפותם לאיחוד האירופי, נתפסו המדינות הסובייטיות כמקומות אטרקטיביים לגידול בעלי חיים עבור יצרני מזון גדולים. כעת, ובשל המדיניות הקפדנית של האיחוד, ניכרת נטייה של יצרנים אלה להעביר את הייצור למדינות מזרח אירופה הנחשבות לבעלות סטנדרטים מתירנים בנושא של גידול בעלי חיים ומדיניות אכיפה ממשלתית נמוכה דוגמת פולין ורומניה¹²⁴.

הנה כי כן בחלוף למעלה מ-10 שנים מכניסתה של הדירקטיבה לתוקף, נראה יישומה כקשה עד בלתי אפשרי, וסביר להניח שבלא תמיכה וסיוע ממשלתי מקיף – ספק אם ניתן יהיה להוציאה לפועל כמצופה.

4. בין ארה"ב לאיחוד האירופי – מלחמת מזון

הבדלי התפיסות המהותיים ההשקפות השונות של ארה"ב והאיחוד האירופי אינם מתמצים בנושא של רווחת חיות המשק אלא הם ניכרים בנושא של מוצרי מזון מתוצרת חקלאית באופן כללי והם הובילו לא אחת למחלוקות בינלאומיות¹²⁵ שהגיעו עד כדי בוררות במוסד ליישוב מחלוקות של ארגון הסחר העולמי¹²⁶. ריבוי המחלוקות עורר לא פעם תחושה של מלחמת מזון אמיתית¹²⁷

כך למשל בשנת 1988 הטיל האיחוד האירופי חרם על מוצרי בשר שמקורם בבקר שגדל באמצעות הורמונים מלאכותיים. לאור זאת הגישו ארה"ב וקנדה תלונה לארגון הסחר העולמי אשר קבע כי

¹²¹ Pamela A. Vesilind, לעיל ה"ש 107 עמ' 24.

¹²² Vasilind, לעיל ה"ש 107, והטקסט הצמוד שם לה"ש 125; Martin Hikman, Revealed: The Cruelty of UK's Pork Suppliers, **Independence** (Dec. 5, 2008), available at: <http://www.independent.co.uk/life-style/food-and-drink/news/revealed-the-cruelty-of-uks-pork-suppliers-1052532.html> (נבדק לאחרונה 27.3.13).

¹²³ Vasilind, לעיל ה"ש 107, והטקסט הצמוד שם לה"ש 126; Steve Boggan, The Toxic Truth about Mega-Farms: Chemical Fumes, Distressed Animals and Poisoned Locals Driven from Their Homes and Worse, Mail Online (July 5 2010) available at <http://www.dailymail.co.uk/news/article-1292011/The-truth-mega-farms-Chemical-fumes-distressed-animals-poisoned-locals.html> (נבדק לאחרונה 27.3.13).

¹²⁴ Vasilind, לעיל ה"ש 107, והטקסט הצמוד שם לה"ש 127; Doreen Carvajal & Stephen Castle, A U.S. Hog Giant Transforms Eastern Europe, N.Y. Times (May 6, 2009) http://www.nytimes.com/2009/05/06/business/global/06smithfield.html?pagewanted=all&_r=0

¹²⁵ Pamela A. Vesilind, לעיל ה"ש 107, עמ' 23.
¹²⁶ WTO Dispute Settlement Body (DSB)

¹²⁷ ראו למשל: Charan Devereaux, Food Fight: The United States, Europe and Trade in Hormone-Treated Beef, Institute for International Economics, available at Neil King Jr. U.S. Ponders Next Course in EU Biotech-Food Fight, GlobeNet3 (Dec. 2, 2002) available at http://www.globenet3.org/Articles/Article_Biotech.shtml

החרם הינו בלתי מוצדק בהיותו בלתי מבוסס מדעית והורה על ביטולו¹²⁸. משסרב האיחוד האירופי להסיר את החרם הטילה המחלקה לערעורים במוסד לשוב מחלוקות - קנס בגובה 117 מיליון דולר לשנה על מדינות האיחוד, בגין הנזקים אשר נגרמו לייצוא האמריקאי והקנדי¹²⁹. במרץ 2011 הושגה בין האיחוד האירופי לבין קנדה, ובהסכמת ארה"ב, פשרה ולפיה יאמצו הצדדים מדיניות של הכרה הדדית בסטנדרטים¹³⁰. פשרה זו אין פירושה כי קנדה מתעתדת להתיישר לסטנדרטים האירופים הקפדניים, או לחילופין שהאיחוד האירופי יידרש למתן את עמדתו באשר לרגולציה הקנדית. הכרה הדדית בסטנדרטים היא אקט מקובל בין פרטנרים להתקשרות עסקית והמשמעות העולה ממנו הינה שסטנדרטים שונים שנהוגים בתחום שיפוט מסוים, אינם יכולים לשמש הצדקה לחסימת מוצרים משוקי יבוא לתחום שיפוט אחר¹³¹.

אירוע זה זו איננו המקרה היחיד בו נתגלעה מחלוקת מהותית בין ארה"ב לבין האיחוד האירופי. בחלוף למעלה מעשור, הטיל האיחוד האירופי חרם נוסף ואסר על יבוא ומכירה של בשר עוף מארה"ב שבמהלך ייצורו עבר טיפול להפחתת החיידקים הפתוגניים בו. בתגובה הגישה ארה"ב בשנת 2009 תלונה נוספת לארגון הסחר העולמי¹³². התלונה טרם הוכרעה. מחלוקת בינלאומית נוספת בין ארה"ב לאיחוד האירופי מתנהלת מזה למעלה מעשור גם בנושא של ביוטכנולוגיה וגידולים פרי פיתוח גנטי¹³³. בשנת 1998 הטיל האיחוד האירופי חרם על גידול זנים מהונדסים, ואסר על ייבוא מזון מהונדס לארצות האיחוד¹³⁴. בשנת 2004 החליף האיחוד האירופי את איסור הייבוא בחובה לציין על גבי המוצר כי הוא כולל רכיבים מהונדסים. בשל מגבלות אלה הגישו ארה"ב קנדה וארגנטינה תלונה רשמית לארגון הסחר העולמי, במסגרתה טענו כי המורטוריום האירופי חוסם את הייצוא של גידולים מהונדסים למדינות האיחוד, יוצר חששות לא מוצדקים לגבי בטיחות המוצרים הביוטכנולוגיים ברחבי העולם, ומהווה הפרה של חוקי ארגון הסחר העולמי. וועדה שכונסה במיוחד לדיון בנושא זה, קיבלה בשנת 2006 את העמדה

¹²⁸ החלטת המוסד לערעורים (Appellate Body) של ארגון הסחר העולמי מיום 16.1.98 : Appellate Body Report , EC Measures Concerning Meat and Meat Products (Hormones) ניתנת לצפייה בכתובת http://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/hormab.pdf (נבדק לאחרונה 18.1.2013). ההחלטה מבוססת בין היתר על הסכם ה SPS- Sanitary and Phytosanitary Standards, אשר מטיל את חובת ההוכחה על המדינה אשר מבקשת להחרים מוצר מסוים, ודורש הוכחה מדעית בדבר הסיכון בטרם ניתן יהיה להחרים אותו.

¹²⁹ ההחלטה ניתנת לצפייה בכתובת http://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/26arb.pdf (נבדק לאחרונה 18.1.2013).

¹³⁰ השתלשלות המחלוקת – הדוחות וההחלטות כולן, לרבות מזכר ההבנות, ניתנות לצפייה באתר ארגון הסחר העולמי בכתובת http://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds48_e.htm (נבדק לאחרונה 19.1.2013). הודעה על הפשרה באתר הקונסוליה הקנדית <http://www.canadians.org/campaignblog/?p=5431> (נבדק לאחרונה 19.1.2013).

¹³² Request for Consultations by the United States, European Communities Certain Measures Affecting Meat and Meat Products from the United States (Jan. 20, 2009) המסמך ניתן לצפייה בכתובת : <http://www.wto.org/tw/SmartKMS/fileviewer?id=99483> (נבדק לאחרונה 18.1.2013). על המחלוקת ראה גם דו"ח לקונגרס האמריקאי : Renee Johnson, U.S.- E.U. Poultry Dispute (Dec. 9 2010) (נבדק לאחרונה 2.3.2013).

¹³³ הכוונה דווקא למגוון ירקות, פירות וגרעינים דוגמת סויה, חיטה, קנולה וכותנה, ולא לבעלי חיים. ראה דו"ח לקונגרס האמריקאי : Charles E. Hanrahan, Agricultural Biotechnology: The U.S.-E.U. Dispute, (CRS Report RS 21556), בכתובת <http://digitalcommons.unl.edu/crsdocs/69> (נבדק לאחרונה 2.2.2013).

¹³⁴ ראה למשל : Sean D. Murphy, Biotechnology and International Law, 42 **Harvard International Law Journal** 47 (2001); David Winickoff et al, Adjudicating the GM Food Wars: Science, Risk, and Democracy in World Trade Law, 30 **Yale Journal of International Law**, 81 (2005) ; Margaret Rosso Grossman, Traceability and Labeling of Genetically Modified Crops, Food and Feed in the European Union, 1 **Journal of Food Law and Policy** 43 (2005).

האמריקאית ופסקה כי ההגבלות שהטיל האיחוד האירופי על ייבוא תוצרת מהונדסת אינן חוקיות, אין הוכחות מדעיות לכך כי השימוש במוצרים אלה כרוך בסיכונים בריאותיים ולפיכך ההגבלות מהוות יחס מפלה¹³⁵. בסיכומו של דבר הורה ארגון הסחר העולמי למדינות החברות באיחוד האירופי, לפעול על פי חוקי הארגון והורה על הסרת המגבלות ועל שורה של סנקציות באם לא יעשה כן¹³⁶.

אשר לנושא המאמר דנן, הבדלי המדיניות והשוני ברגולציה בין האיחוד האירופי לבין ארה"ב בהקשר למוצרים חקלאיים שמקורם מן החי, ניכרים לאחרונה גם בנושא של הרפורמה ושינוי הסטנדרטים של רווחת בעלי חיים באיחוד האירופי. במסגרת הרפורמה אסר האיחוד האירופי כמה מן הפרקטיקות הנוהגות בגידול בעלי חיים והוא מחייב גידול בעלי חיים בתנאים "הומניים"¹³⁷. ואולם באין יכולת לכפות על מדינה אחרת הגבלות באשר לדפוסי הגידול המקובלים אצלה, ההשפעה העיקרית של הבדלי התפיסות ניכרת באמצעות הטלת מגבלות על הסחר הבינלאומי. עמדת האיחוד האירופי הינה כי: "סטנדרטים של רווחת בעלי חיים, במיוחד אלה הנוגעים לרווחת חיות המשק, עשויה להתערער בהיעדר דרך להבטיח שמוצרי מזון ותוצרת חקלאית מקומית, המיוצרים על פי סטנדרטים של רווחת בעלי חיים הנהוגה במדינות אלה, לא יוחלפו במוצרים מייבוא שיוצרו על פי סטנדרטים נמוכים יותר"¹³⁸. העמדה המתקדמת של האיחוד האירופי בנושא בטיחות המזון ורווחת בעלי החיים, מלווה מטבע הדברים בהשלכות כלכליות משמעותיות. על כן, ועל מנת לא להציב את היצרנים המקומיים בתחרות בלתי הוגנת עם מוצרים מיובאים זולים יותר מחד, ועל מנת לשמר את הסטנדרטים של רווחת בעלי החיים מאידך, מבודד האיחוד האירופי את התוצרת החקלאית מן החי מיבוא מתחרה זול שיוצר לא על פי סטנדרטים אלה.

מחלוקת בנושא מוצרי מזון שמקורם בבעלי חיים המוחזקים לצרכים חקלאיים טרם הובאה בפני ארגון הסחר העולמי. אולם יכול וניתן ללמוד ממנה מן המחלוקות שהובאו עד כה – חלקם הוכרעו וחלקם עדיין לא – ואשר נוגעות למוצרים אחרים מן החי. חשוב לציין כי העובדה שבמחלוקות אשר תוארו לעיל מייצגת ארה"ב עמדה מנוגדת לעמדה האירופית, אינה מלמדת בהכרח על חוסר מודעות לרווחת חיות המשק. על כך ניתן ללמוד משורה של מחלוקות אחרות בין ארה"ב לאיחוד האירופי ולמדינות נוספות בהם עמדה ארה"ב דווקא להגנת בעלי חיים בטבע, בניגוד לעמדה האירופית. מבין אלה ניתן למנות לדוגמא את המחלוקות הנוגעות לדיג של טונה הפוגע בדולפינים¹³⁹, ולדיג סרטי שרימפס הפוגע בצבי ים¹⁴⁰. במחלוקות אלה, ניצבה ארה"ב דווקא

¹³⁵ הדוח המלא ניתן לצפייה בכתובת http://www.wto.org/english/news_e/news06_e/291r_e.htm (נבדק לאחרונה 19.1.2013).

¹³⁶ Charles E. Hanrahan, דו"ח לקונגרס האמריקאי, לעיל ה"ש 133.

¹³⁷ ראה הדירקטיבה האירופית בנושא טיפול בחיות המשק, לעיל ה"ש 119.

¹³⁸ תרגום חופשי של המחברת מתוך הצעת האיחוד האירופי בנושא של רווחת בעלי חיים וסחר תוצרת חקלאית. בכתובת http://www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/ngw19_e.doc (נבדק לאחרונה 18.1.2013). ראה גם

Matheny and Leahy, לעיל ה"ש 50 עמ' 349.

¹³⁹ המחלוקת ידועה בשם מחלוקת ה"טונה – דולפין" (The Tuna – Dolphin Dispute). במחלוקת זו, נדון דיג של דגי טונה הנערך באמצעות פריסת רשתות הלוכדות דולפינים יחד עם הטונה. ארה"ב ביקשה להגן על הדולפינים ולפיכך אימצה חוק המאפשר דיג טונה בשיטות המאפשרות לדולפינים להימלט. בהמשך הטילה הגבלות על היבוא מדינות שאינן נוהגות באופן דומה ואסרה על ייבוא טונה ממקסיקו. המחלוקת הגיעה להכרעה ב-WTO אשר פסק

לזכותם של בעלי החיים¹⁴¹. זאת ועוד, גם הגישה האירופית אינה בהכרח תמיד קוהרנטית ביחסה לבעלי חיים¹⁴², ובחלק מן המקרים ניצבת ארה"ב בשורה אחת עם האיחוד האירופי כנגד מדינות אחרות¹⁴³.

בהיותה של ארה"ב מנהיגת העולם הנאור, אשר מעורבת לא אחת בפעילות להגנת בעלי החיים, קשה אם כן להניח כי הגישה האמריקאית בנושא רווחת חיות המשק יסודה בחוסר מודעות או בחוסר הומניות. סביר יותר כי הגישה האמריקאית מגלמת תפיסה ריאליסטית ופרגמטית שיסודה בשניים: ראשית, החלק הארי של הצרכנים עדיין צורך מוצרים מן החי; ושנית, תפקידה הראשון במעלה של כל ממשלה הוא להבטיח לאזרחיה מזון מספק באיכות טובה ובמחירים סבירים, ולכן כל עוד דרישת הצרכנים היא גם למוצרים מן החי, כי אז הייצור החקלאי – שהינו הדרך העיקרית להשגת המזון – צריך לספק גם מוצרים אלה בעלות שווה לכל נפש.

כפי שראינו, באותן מחלוקות אשר נוגעות לפגיעה בבעלי חיים ואשר הובאו להכרעתו של ארגון הסחר העולמי, תמכה העמדה האמריקאית בהגנה על בעלי החיים – ועל אף זאת, לא בהכרח התקבלה עמדתה. ככלל, הגישה של ארגון הסחר העולמי מבוססת על העיקרון לפיו אין לפגוע בכללי הסחר החופשי בין מדינות¹⁴⁴, ולפיכך ככל שמדובר במוצרי מזון שמקורם בבעלי חיים,

כנגד העמדה האמריקאית בנימוק ששיטת הדיג אינה יכולה להשפיע על המוצר. ראה באתר WTO בכתובת http://www.wto.org/english/tratop_e/envir_e/edis04_e.htm (נבדק לאחרונה 2.2.2013).

¹⁴⁰ מחלוקת זו ידועה בשם מחלוקת ה"שרימפס-צבי ים" (The Shrimp – Turtle Dispute), ועניינה ברשתות המשמשות לדיג סרטני שרימפס הלוכדות במקביל גם צבי ים. ארה"ב ביקשה להגן על צבי הים וחייבה את הדייגים להתקין ברשתות פתחי מילוט לצבים. במקביל נאסר הייבוא ממדינות שלא נקטו צעדים דומים. בשל הגבלות הסחר הוגשה תלונה של כמה מדינות כנגד ארה"ב ל-WTO אשר פסק כנגד ארה"ב. ארה"ב ערערה ובסופו של דבר, לאחר ששינתה את נוסח החוק עמדתה התקבלה. ראה בכתובת: Laura Yavitz, The WTO and the Environment: The Shrimp Case That Created a New World Order, 16 **Journal of Natural Resources & Environmental Law** 203 (2002); Robert Howse, The Appellate Body Ruling in the Shrimp / Turtle Case: A New Legal Baseline for the Trade and Environment Debate, 27 **Columbia Journal of Environmental Law** 491 (2002).

¹⁴¹ לסקירה ודיון משפטי על המחלוקות ראו למשל: Edward M. Thomas, Playing Chicken at the WTO: Defending an Animal Welfare – Based Trade Restriction Under GATT's Moral Exception, 34(3) **Boston College Environmental Affairs Law Review**, 605 (2007); Mark Wu, Free Trade and the Protection of Public Morals: An Analysis of the Newly Emerging Public Morals Clause Doctrine, 33 **The Yale Journal of International Law** 215 (2008).

¹⁴² כך למשל במקביל לעיסוק ברווחת חיות המשק, ידועה אנגליה בציד שועלים המבוצע שם למטרת הנאה לשמה. יורש העצר הנסיך צ'רלס אף הכריז לאחרונה כי באם יוטל חרם על ציד שועלים הוא יעדיף לעזוב את אנגליה ולבלות את שארית חייו בפעילות סקי: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-139491/Ban-hunting-I-leave-says-Charles.html#axzz2Jkfod2y4> (נבדק לאחרונה 2.2.2013).

באופן דומה, ניצבות מדינות קנדה, נורווגיה ואיסלנד לאחרונה אל מול חרם של חלק ממדינות אירופה בנוגע למוצרים שמקורם בכלבי ים. ראה למשל Robert Galantucci, Compassionate Consumerism Within the GATT Regime: Can Belgium's Ban on Seal Product Imports Be Justified Under Article xx, 39 **California Western International Law Journal** 282 (2009); Peter L. Fitzgerald, 'Morality' May Not Be Enough to Justify the EU Seal Products Ban: Animal Welfare Meets International Trade Law, 14 **Journal of International Wildlife Law & Policy** 85 (2011).

¹⁴³ כך למשל הדבר בעניין החרם על ייבוא פרוות כלבים וחתולים. לעניין החרם האירופי ראה בכתובת: http://europa.eu/legislation_summaries/environment/nature_and_biodiversity/f82004_en.htm (נבדק לאחרונה 2.2.2013). החקיקה האמריקאית אוסרת אף היא יבוא פרוות חתולים וכלבים. ראה: 19 USC § 1308.

¹⁴⁴ הצדקה לקיומו של חרם או איסור על ייבוא ושיווק מזון או מוצרים נסחרים אחרים אפשרית בהתקיים החרג כלל של הסחר החופשי הקבוע בסעיף XX להסכם GATT (General Agreement on Tariffs and Trade). שהינו הסכם הסחר והמכסים של ארגון הסחר העולמי, הוא מבטא את מדיניות הארגון. כללי ה-GATT וה-

גישתו של המוסד ליישוב מחלוקות הינה כי אין לאסור יבוא של מוצר או להטיל חרם עליו, בשל תהליך הייצור שלו. הנימוק המשפטי מבוסס על העיקרון המכונה PPM ולפיו שיטות עיבוד או ייצור אינן רלוונטיות בבחינתו של המוצר¹⁴⁵. כך למשל במחלוקת הטונה – דולפין היווה נימוק זה את הסיבה המרכזית לדחיית הטענה האמריקאית אשר ביקשה לאסור את יבוא דגי הטונה שנדוגו בשיטות שפגעו בדולפינים¹⁴⁶.

אחד השיקולים החשובים המנחים את ארגון הסחר העולמי הוא הנושא של העדפת צרכנים, אשר שימש לא פעם כשיקול רלוונטי בבחינה של מוצרים שיכול ויש בהם סיכון בריאותי¹⁴⁷. בשל כך קיימת דעה בקרב מלומדים לפיה באם העדפת צרכנים הינה רלוונטית בנושא של סיכון בריאותי, כי אז היא יכולה להיות רלוונטית גם בנושא של רווחת בעלי חיים. כך לשם דוגמא, על פי ניתוח שיטות הייצור (ה- PPM) – ביצה הינה פשוט ביצה ללא קשר לתהליך בו יוצרה. עיקרון העדפות הצרכנים לעומת זאת, עשוי להוביל לדרישות סימון אשר יתנו ביטוי לאופן בו ייוצר או עובד המוצר. באופן זה – יוכל הצרכן ליתן ביטוי להעדפותיו בהתאם לתפיסותיו המוסריות¹⁴⁸.

למעשה, עיון בדמותו הנוכחית של ארגון הסחר העולמי מגלה כי חלק מן החברים בעלי הפעילות הכלכלית המשמעותית ביותר בארגון דוגמת סין, רוסיה, והודו, אוחזים במדיניות רגולטורית ותרבותית המעוצבת באופן עמוק על ידי מסורת שהינה שונה במהותה ובאופייה מזו שמכונה "מערבית". עיקרון אי האפליה שהינו אחד העקרונות החשובים בהסכם GATT מחייב את הארגון לאמץ תפיסה פלורליסטית המאפשרת סובלנות למגוון דעות, תפיסות ואמונות האופייניות לחברות שונות. השקפה כזו מאפשרת לנקוט גישה של ליברליזם ופתיחות על אף קיומו של שוני רגולטורי בין המדינות, ולהתיר סחר של מוצרים מן החי גם במקרים שהם יוצרו על פי נורמות גידול שונות שנובעות מהבדלי גישות בנוגע לרווחת בעלי חיים¹⁴⁹.

כך או כך, המחלוקת הבינלאומית בין ארה"ב לאיחוד האירופי היא בעלת השפעה גדולה מאוד על השוק הישראלי. מחד העובדה שישראל הצטרפה זה מכבר ל- OECD, הופכת את העמדה האירופית לכאורה לרלוונטית יותר עבור ישראל. יחד עם זאת, לא ניתן ואין זה נכון להתעלם מן הגישה האמריקאית. זאת מכמה סיבות:

ראשית, הגישה האירופית נראית עד כה כקשה מאוד ליישום גם במדינות אירופה עצמן. שנית, המחלוקות שהובאו בפני ארגון הסחר העולמי ובמיוחד אלה בהם נדונו מקרי החרם שנקט האיחוד האירופי נגד תוצרת מזון אמריקאית אשר יוצרה על פי סטנדרטים שאינם תואמים את הגישה של האיחוד האירופי – הסתיימו ברובם כאשר ידה של ארה"ב על העליונה. משום כך נראה

WTO מהווים בסיס להסכמי הסחר הבינלאומי. סעיף XX מכונה סעיף "ההגנה על המוסר הציבורי" ולפיו מדינה המבקשת להטיל חרם או מגבלות על הסחר, צריכה להראות שההגבלה (1) מטרתה להגן על המוסר הציבורי או על בריאותם וחיייהם של בעלי החיים והאדם; (2) היא חיונית להשגת המטרה; (3) היא עקבית לתנאי הסעיף שאוסר על אמצעים שרירותיים ולא מוצדקים או שיש בהם משום מגבלה סמויה על הסחר הבינלאומי. (GATT, art. XX(a)-(b)). לסקירה של מחלוקות משפטיות שנסבו סביב סעיף זה ראו Galantucci, לעיל ה"ש 142.

¹⁴⁵ המינוח המקובל הוא PPM – Process and Production Methods.

¹⁴⁶ ראו למשל Fitzgerald, לעיל ה"ש 142, עמ' 100-101.

¹⁴⁷ Fitzgerald, לעיל ה"ש 142, עמ' 102.

¹⁴⁸ שם, עמ' 102-103.

שכלל שמדובר במבחני ארגון הסחר העולמי – לא בהכרח נתפסת העמדה האירופית כעמדה הנכונה.

שלישית – אין זה נכון לדחות את הגישה האמריקאית גם ובמיוחד נוכח העובדה שארה"ב היא שותפת הסחר הגדולה ביותר של ישראל ומהווה את הגוש הכלכלי השני בגודלו (אחרי האיחוד האירופי), שאתו מקיימת ישראל קשרי סחר¹⁵⁰. זאת ועוד, מאחר וארה"ב ומדינות האיחוד הן שותפות הסחר הגדולות בעולם¹⁵¹, המבקשות ככלל לקדם את הסחר החופשי ביניהן, ופועלות לשם כך להסרת חסמים רגולטורים המשפיעים עליו¹⁵², לא מן הנמנע שבסופו של דבר יגיעו הצדדים להבנות שמגלמות משום פשרה כלשהי בנושא. פשרה מסוג זה עשויה להיות כזו המגדירה סטנדרטים בנושא טיפול והחזקת חיות המשק באופן שמוסכם גם על האיחוד האירופי וגם על ארה"ב, והיא עשויה להיות כזו המאפיינת את הגיש הפלורליסטית המאפיינת את ארגון הסחר העולמי ואשר באה לידי ביטוי בפשרה שהושגה בנושא הבשר לפיו הצדדים מקבלים את קיומן של התפיסות הרגולטוריות השונות ומאפשרים לצרכן לבטא את העדפותיו. גישה כזו מאפשרת לכוחות השוק לקבוע את מגוון המוצרים שיהיו בשוק, באיזו כמות, ומה יהיה מחירם.

5. המצב המשפטי בניו זילנד כמקרה מבחן

דוגמא נוספת לבעייתיות שביישום אמות מידה האירופאיות ניתן לראות למשל בניו-זילנד. מדינה זו זכתה בשנת 1999 לפרסום רב בהיותה המדינה הראשונה שאימצה חקיקה רחבה של רווחת בעלי חיים¹⁵³, עובדה שזיכתה אותה בכינוי "Animal Friendly Haven" ומובילה בעולם בנושא של יחס לבעלי חיים¹⁵⁴.

ניו זילנד היא מדינה חקלאית אשר נשענת על הייצור החקלאי כאחד הענפים הכלכליים החשובים שלה ומגדלת מס' רב עד בלתי ניתן לאומדן של בעלי חיים, בשורה ארוכה של ענפי גידולי חי, הן לצרכי המזון של עצמה והן לצרכי ייצוא¹⁵⁵. כבר בדברי הרקע לחוק מצוינים ריבוי הדעות בנוגע לשימושים בבעלי חיים, הקונפליקט בין אלה שמבקשים לאסור שימוש בבעלי חיים לבין אלה אשר מבקשים למנוע מגבלות על שימושים אלה. החוק מנסה לאזן בין הפרספקטיבות השונות ומדגיש את רצונם של בעלי האינטרסים להגיע לקונצנזוס תוך הכרה בהיותה של ניו זילנד מדינה חקלאית, הנשענת על ייצוא מוצרים מן החי, ייצוא בעלי חיים, ושימוש בבעלי חיים לצרכי מחקר,

¹⁴⁹ Robert Howse and Joanna Langille, Permitting Pluralism: The Seal Products Dispute and Why the WTO Should Accept Trade Restrictions Justified by Noninstrumental Moral Values, 43 *The Yale Journal of International Law* (2011) 367, 428-429

¹⁵⁰ ישראל הינה אחת המדינות הבודדות אשר חתומות על הסכם סחר חופשי גם עם ארה"ב וגם עם האיחוד האירופי. ראה באתר המכון הישראלי ליצוא ולשיתוף פעולה בינלאומי בכתובת : <http://www.export.gov.il/heb/Countries/NorthAmerica/USA/Agreements> (נבדק לאחרונה 18.1.2013)

¹⁵¹ היקף המסחר בין ארה"ב והאיחוד האירופי עומד על כ- 500 מיליארד דולר בשנה. בין ארה"ב ומדינות האיחוד האירופי קיימת הסכמה לנקוט בצעדים לצמצום חסמים בירוקרטים ורגולטורים המשפיעים על הסחר החופשי ביניהם. ראה <http://www.themarket.com/wallstreet/1.1580071> (נבדק לאחרונה 18.1.2013).

¹⁵² שם. ראה גם, Pamela A. Vesilind, לעיל ה"ש 107 עמ' 4 והאזכורים המובאים שם בה"ש 15.
¹⁵³ The Animal Welfare Act 1999. לעיל ה"ש 72. נוסח החוק ניתן לצפייה בכתובת : <http://www.legislation.gov.nz/act/public/1999/0142/latest/DLM49664.html#DLM50286>

¹⁵⁴ Peter Sankoff, Five Years of The "New" Animal Welfare Regime: Lessons Learned From New Zealand's Decision to Modernize Its Animal Welfare Legislation, *Animal Law Review* Vol. 11 p. 7 (2005)

¹⁵⁵ שם, עמ' ii, והאסמכתא המובאת שם בה"ש 8. כן ראה דברי הרקע לחקיקת החוק כפי שפורטו במדריך שהוצא על ידי משרד החקלאות והיערנות האוסטרלי לחוק רווחת בעלי חיים. המדריך לחוק ניתן לצפייה בכתובת : <http://www.biosecurity.govt.nz/files/regs/animal-welfare/act/awguide.pdf> (נבדק לאחרונה 28.3.13).

ניסויים ולימוד. כל זאת, אל מול הצורך להתאים את עצמה לדרישות האירופיות על מנת שלא לפגוע ביחסי הסחר שלה עם מדינות אירופה¹⁵⁶.

החוק אימץ הוראות כלליות להגנה על בעלי חיים שנועדו לקבוע סטנדרטים מינימאליים לטיפול בחיות המשק על מנת להבטיח שהצרכים הפיזיים, הבריאותיים וההתנהגותיים של בעלי החיים עונים לדרישה של טיפול נאות ונקבעו על פי ידע מדעי מקצועי¹⁵⁷. טיפול נאות וידע מדעי הם כמובן מונחים גמישים אשר עשויים להתפתח באופן תמידי, ולפיכך במועד אימוץ החוק נקבע כי המסגרת אשר תשמש להגדיר מהם צרכי בעלי החיים תתבסס על עיקרון חמשת החירויות המתווה את החקיקה האירופית¹⁵⁸. טיפול לקוי או טיפול שאינו עונה לדרישות אלה מהווה עבירה על החוק, והוא מפורש בחוק כמעשה או מחדל הגורמים "סבל מיותר או בלתי סביר" (unreasonable and unnecessary) לבעל החיים.

יחד עם זאת, ועל אף ההגנה הנרחבת אותה מעניק החוק לבעלי החיים, נתונה חשיבות מיוחדת לפרשנותו של המונח "סבל מיותר או בלתי סביר". בהקשר זה קובע החוק כי בעת פירושו של מונח זה, ניתן לשקול שיקולים שאינם קשורים לרווחת בעלי החיים כגון נחיצות הסבל לצורך הייצור החקלאי, או שיקולים שעניינם תועלת כלכלית. החוק מאפשר חריגים לכללים הנוגעים לרווחת בעלי החיים בשורה של מקרים, ובמסגרתם הוא מתיר גידול בעלי חיים על פי סטנדרטים מינימאליים שתקבע וועדה מיוחדת האמונה על החוק¹⁵⁹. על פי כך קובע החוק כי בנסיבות מיוחדות רשאית הוועדה המייעצת להמליץ על סטנדרטים מינימאליים והמלצות לטיפול נאות גם אם הם אינם עונים במלואם לדרישות החוק. במקרה כזה, רשאית הוועדה לשקול (א) את ההיתכנות המעשית של המעבר משיטות הגידול הנוכחיות לשיטות עבודה חדשות ואת כל תופעות הלוואי שעלולות להיגרם כתוצאה ממעבר זה; (ב) דרישות של פרקטיקות דתיות או תרבותיות או של שתייהן; (ג) את האפקט הכלכלי של המעבר מפרקטיקה נוכחית לפרקטיקה חדשה¹⁶⁰.

המודל המיוחד של החוק בניו זילנד העניק לה בשעתו פרסום בינלאומי רב והוא נתפס כחדשני ומוביל בנושא של הגנה על בעלי החיים. זאת על אף, ואולי דווקא בגלל הפורמט המיוחד שלו, אשר נתפס בעולם כמרחיב את ההגנה על בעלי חיים, ובד בבד מאזן את השימושים הנעשים בבעלי חיים. ואולם, על אף האמור בחלון 5 שנים מאימוץ החוק התברר כי יישומו נתקל בקשיים רבים, עד כי הלכה למעשה הוא כמעט ואיננו מיושם¹⁶¹. יתר על כן, בשל ההכרה בקושי ליישם את הוראותיו, נמנעות הרשויות מאכיפתו של החוק¹⁶².

עובדה זו ממחישה את הקושי ביישומם של אמות מידה חדשות לגידול בעלי חיים, שהרי אם המודל המאוזן של החוק הניו זילנדי נתקל בקשיי יישום קשים, קל וחומר שהמודל האירופי יהיה קשה שבעתיים, והמודל הישראלי – אשר מתהווה אט אט כקיצוני עוד יותר מן המודל האירופי, עשוי להיות בלתי אפשרי.

¹⁵⁶ המדריך לחוק רווחת בעלי חיים בניו זילנד, לעיל ה"ש 155, פרק 1 – Background, עמ' 1.

¹⁵⁷ The Animal Welfare Act 1999 § 9

¹⁵⁸ סעיף 4 לחוק הניו-זילנדי מפרש את המונח "physical, health and behavioural needs".

¹⁵⁹ The Animal Welfare Act 1999 § 73 (3)-(4): Matters to be considered

¹⁶⁰ שם. הגדרה בדבר unnecessary suffering קיימת גם בסעיף 4 ל - Animal Welfare Act 2006 שהינו חוק רווחת בעלי החיים האנגלי.

¹⁶¹ Peter Sankoff, לעיל ה"ש 154 עמ' iii.

¹⁶² שם.

ואולם, על אף הקשיים ביישום החוק בניו זילנד, נראה לנו כי המודל של החוק הניו זילנדי בצירוף הלקחים העולים מקשיי היישום עשוי להיות מתאים ביסודו לישראל. לדעתנו, סקירת המציאות המשפטית הבעייתית בישראל מלמדת כי בשלה השעה לאימוצו של חוק הולם במקומותינו, אשר יאזן באופן ראוי את רווחת בעלי החיים עם השימושים הנעשים בהם, יכלול הוראות ברורות המגדירות התנהגות פוגענית מהי, ומנגד, חריגים לכלל זה, לרבות התייחסות מפורשת לנושא של גידול בעלי חיים לצרכי מאכל.

על מנת להציף את הצרכים המיוחדים של ענפי גידול החי, אל מול הערכים של הגנה על בעלי חיים הניצבים מנגד, נפנה להלן לסקירת התפיסות החברתיות והכלכליות אשר הובילו לאימוץ שיטות הגידול המקובלות, את הרקע למחלוקות ואת הדילמות הניצבות בפני החברה בדרך להגדרת כללי הטיפול הנאותים. כל אלה ייסקרו בצילו של פסק הדין בעניין נח, על מנת לחדד את הבעייתיות העולה מפסק הדין, מן האופן בו בחר בית המשפט העליון להכריע בנושא, ומן המשמעות אשר עשויה לעלות מהעדר מבחן ואמות מידה ברורות לגידול בעלי חיים לצרכי מזון בישראל. בהמשך הדברים נציע אימוץ מתווה משפטי מתאים ברור, העונה לדרישות החברה ולצרכיה.

ד. גידול בעלי חיים לצרכי מזון בעולם המודרני

1. הטיפול בחיות המשק

משחר ההיסטוריה, עושים בני האדם שימוש בבעלי חיים הן כעזרה בעבודתם והן כמקור מזון. עיסוקים חקלאיים אלה לא היו בעבר שנויים במחלוקת. יתר על כן, הם אף היוו דרך חיים מקובלת. כיום, בחלוף מאות בשנים, לא השתנה הצורך של האדם במזונות המסופקים על ידי חיות המשק. יחד עם זאת גידול בעלי חיים למאכל אדם בעולם המודרני, השתנה באופן משמעותי מאוד. הצורך באספקת מזון לאוכלוסיה ההולכת וגדלה באיכות ומחירים סבירים לכל נפש, הובילו במהלך השנים לפיתוחן של טכנולוגיות ופרקטיקות לגידול חיות המשק שמטרתן להביא לשיפור איכות המוצר במקביל להוזלת עלויות היצור.

מבין אלה ניתן למנות את השימוש בגנטיקה מודרנית, טיפוח והשבחת גזע, תזונה עשירה בחלבון מרוכז ובמזון עתיר אנרגיה למיקסוס ייצור הבשר, החלב והביצים - בין היתר תוך שימוש במרכזי מזון להזנת בעלי חיים¹⁶³; אחסון בעלי חיים בצפיפות גבוהה יחסית במתקנים הממוקמים באזורים שוליים לצמצום עלויות העבודה והקרע; ומתן חיסונים, אנטיביוטיקה וויטמין D למניעת מחלות העולות מתזונה מלאכותית ומחיים בתנאי הסגר. השימוש בצירוף כלל הטכנולוגיות הללו מכונה "חקלאות תעשייתית"¹⁶⁴.

במובחן מן החקלאות המסורתית, שהתנהלה במשקי בית קטנים, מאופיינת החקלאות התעשייתית בגידול ניכר של כמויות בעלי החיים הגדלים בכל משק, אשר עשויים לעלות כדי

¹⁶³ המונח "מרכז מזון" לקוח מחוק רישוי עסקים, התשכ"ח - 1968 ופירושו שטח המשמש לאצירה ולעיבוד מרכיבי המזון לבני הבקר. באנגלית, המונח המקובל הוא CAFO שפירושו Confining Animal Feeding Operation. ¹⁶⁴ Gary Froncoine, Animals - Property or Persons? In **Animal Rights: Current Debate and New Directions** (Sunstein & Nussbaum eds., 2004) 108, 209; Susan A. Schneider, Reconsidering the Industrialization of Agriculture, 26 **Journal of Environmental Law and Litigation** 19, 20 (2011) וראו גם לוי ולוי לעיל ה"ש 25, עמ' 327

אלפים, גם במשקים קטנים. הדברים מתייחסים הן ללולי עופות לבשר, הן לגידול מטילות לביצים, הן לגידול דגים בבריכות, והן לעדרי בקר וצאן. כתוצאה מכך, הביאה החקלאות התעשייתית לגידול ניכר בכמויות התוצרת ביחס לכמויות שניתן היה לייצר בשיטות החקלאות המסורתיות.

החקלאות התעשייתית אכן הצליחה להקטין את עלויות הבשר, הביצים והחלב לצרכנים, אך יחד עם זאת היא ללא ספק פגעה ברווחתם של חיות המשק. שיטות הגידול הקודמות בסביבת גידול טבעית ובקבוצות המחיה הטבעיות אפשרו לבעלי החיים לבטא דפוסי התנהגות נורמאליים אשר שיטות הגידול האינטנסיביות והגידול בתנאי כליאה צפופים, אינם מאפשרים. כך למשל עופות הגדלים במתקני הגידול המודרניים אינם יכולים לבצע פעולות טבעיות כגון קינון, זיווג, חיטוט, חקירה וליקוט מזון¹⁶⁵. המשקים מתועשים יוצרים סביבה מלאכותית לגידול בעלי החיים, בה יש לחקלאים שליטה על כל תנאי הגידול - שליטה שהינה חיונית לצרכי בקרה וטיפול בבעלי החיים. למעט עדרי בקר אשר גדלים חלק מן הזמן במרעה, חיים רוב בעלי-החיים בחוות החקלאיות המודרניות בניתוק מוחלט מן הטבע, במתקנים סגורים, ברוב המקרים בצפיפות גבוהה מאוד, ותוך שימוש בתזונה מאיצת גידול. זאת ועוד, השליטה בתנאי הסביבה מתאפיינת גם בהפעלה של מניפולציות סביבתיות, כגון שינוי בתנאי התאורה במטרה לעורר באופן מלאכותי תהליכים הורמונאליים טבעיים בגוף בעלי החיים. הגידול התעשייתי מאופיין גם בסלקציה וברירה מלאכותית וטיפול זנים במטרה לחזק בהם את התכונות הגנטיות הרצויות, כגון גדילה מהירה, של חלקי גוף בעלי ערך כלכלי גבוה יותר לתעשיית הבשר, תפוקה מוגדלת של ביצים או של חלב והתאמה לתנאי סביבה שונים ולצרכים שונים.

שיטות הגידול של החקלאות המודרנית מעוררות ביקורת רבה בקרב ארגוני זכויות בעלי חיים ורווחת בעלי חיים, אשר טוענים כי החזקת בעלי החיים בתנאים לא טבעיים ובצפיפות כה גדולה, מנוגדת לטבעם של בעלי החיים, מונעת מהם אף פעולות טבעיות בסיסיות ביותר כגון פרישת כנפיים בעופות, ואף גורמת לנזקים בריאותיים לבעלי החיים. מטעם זה עולות בהקשר זה טענות לפיהם יש להעדיף גידול בתנאי "חופש" או בתנאים טבעיים על פני גידול בכלובים¹⁶⁶, וגם שאלת השימוש בתוספים, בהנדסה גנטית או באמצעים אחרים להגברת הייצור¹⁶⁷.

מעבר לחוסר הנוחות הקשורה לצפיפות הגידול, עותרים ארגוני זכויות בעלי החיים גם נגד צורות גידול ספציפיות הנתפסות כפוגעניות במיוחד כמו למשל הגידול תעשייתי של עגלי חלב ותהליך ההנשרה הכפויה בתרנגולות¹⁶⁸; ובנוסף - להתאמה או ליתר דיוק למיגור שורה של פעולות המבוצעות על ידי המגדל באופן שגרתי במהלך גידול בעלי חיים בחוות חקלאיות¹⁶⁹ - מרביתן פרקטיקות מקובלות הנעשות דרך קבע, אשר הוכרו זה מכבר כמקובלות ונחוצות בגידול בעלי

¹⁶⁵ Matheny and Leahy, לעיל ה"ש 50, עמ' 328

¹⁶⁶ Susan A. Schneider, Reconnecting Consumers and Producers: On the Path towards a Sustainable Food and Agricultural Policy, 14 *Drake J. Agric. L.* 75, 89 (2009)

¹⁶⁷ הטענה היא כי הנדסה גנטית עשויה לגרום לבעלי חיים מחלות או מכאובים בשל שינוי ההרכב הגנטי. Marian Sullivan and David J. Wolfson, What's Good for the Goose... The Israeli Supreme Court, Foie Gras, and the Future of Animals in the United States, *Law and Contemporary Problems*, vol. 70, p. 139 (2007).

¹⁶⁸ לסקירה על גידול עגלי חלב ועל תהליך ההנשרה בתרנגולות ראה להלן.

¹⁶⁹ Geoffrey S. Becker, לעיל ה"ש 49. לסקירה על פרקטיקות הגידול השונות ראה להלן.

חיים בחוות החקלאיות מטעמים וטרינריים, סניטריים, ושמירה על בריאותם ובטיחותם של חיות המשק.

בפרק זה, ביקשנו ליתן סקירה של שיטות הגידול והפרקטיקות נשוא הביקורת המשמשות בתהליך הגידול החקלאי של בעלי החיים. הסקירה תובא באופן תמציתי, בשפה "ידידותית" ותוך הצגת היתרונות והחסרונות שלהן, והיא חשובה לדעתנו מכמה סיבות:

ראשית, הצרכן הממוצע, כמו גם חלק גדול מן המשפטנים, איננו מודע למורכבות והסופיסטיקציה של גידול בעלי חיים ותעשיית יצור המוצרים מן החי. כאשר תעשיות אלה מוצגות ומפורסמות, נעשה הדבר לעיתים קרובות לא באור חיובי. לא אחת מוצגות תמונות של בעלי חיים במבנים שמתוארים כצפופים או מלוכלכים על ידי כאלה המבקשים להציג תמונה מגמתית. ואכן, למרבה הצער אנו לעיתים עומדים נכוחה מול סיטואציות בלתי נסלחות – אשר מעוררות כעס וסלידה גם בקרב העוסקים בתעשייה זו בדומה לכל צרכן אשר נוכח בכך באמצעות המדיה¹⁷⁰. סיטואציות אלה ראויות לגינוי, להוקעה ולטיפול בחומרה, לרבות נקיטת הליכים פליליים נגד המתעלל¹⁷¹. עם זאת מכאן ועד המסקנה כי הגידול בתנאים לא טבעיים הוא ככלל אכזרי יש מרחק רב.

למען הסר ספק, אין אנו חולקים על הגישה המצדדת בשיפור רווחת בעלי החיים וחיות המשק. לדידנו, התשובה לשאלה האם יש להחיל את החוקים להגנה על בעלי חיים על חיות המשק הגדלות לצרכי ייצור מזון הינה באופן חד משמעי כן. המציאות לעומת זאת, איננה פשוטה כמו התשובה. היא דורשת אנליזה וניתוח משולב של מדע גידול בעלי החיים, ההעדפות הצרכניות והמסגרת המשפטית הנוכחית, שיש להבינה עוד טרם הדיון מהן הדרישות הרצויות וכיצד ניתן ליישמן. התקדמות והתפתחות ענפי גידול בעלי חיים ותעשיית ייצור המוצרים מן החי, ועליות הציפיות של הצרכנים, מוסיפה אף היא למורכבות של הנושא.

הטעם השני מקורו בעובדה שמדובר בנושא אשר הגיע לא אחת לבחינה שיפוטית של בתי המשפט בישראל, הוא מונח כעת לבחינה נוספת של בית המשפט העליון, ונוכח פעילותם של ארגוני בעלי החיים, לא מן הנמנע שהוא עשוי להיבחן משפטית גם בעתיד. הנחלת הידע לעוסקים בנושא, והבנת הנושא לעומקו באופן שמציג את כלל האינטרסים באופן מאוזן, ולו גם ברמה הבסיסית, חיונית לדעתנו לצורך ניתוח הבעיות המשפטיות העולות ממנו. זאת ועוד: למעשה, קיים קונצנזוס רחב למדי באשר לחשיבות ומנגד לבעייתיות של חלק מפרקטיקות הגידול. הזזת הרטוריקה בעניינים אלה לשולי הדיון עשויה לפשט סוגיות משפטיות רבות.

שלישית, נוכח העובדה שלפנינו נושא "מדובר" וטעון, הוסדרו חלק מפרקטיקות הגידול בחקיקה ובכללים נורמטיביים אחרים, גם בחקיקה המקומית וגם בכללים בינלאומיים. הניתוח בשאלות המשפטיות העקרוניות, יהיה ברור יותר לאחר שיונח המידע הבסיסי בנושאים אותם מסדירה חקיקה זו.

גידול בעלי חיים הוא מדע. זהו מדע הנלמד בטובי האוניברסיטאות בארץ ובעולם כמקצוע אקדמי¹⁷². בתחום זה עוסקים חוקרים ומלומדים רבים האוחזים בתארים האקדמיים הגבוהים

¹⁷⁰ Angela J. Geiman, לעיל ה"ש 11 עמ' 129; Neil D. Hamilton, לעיל ה"ש 36.

¹⁷¹ סעיף 17 לחוק ההגנה על בעלי חיים מטיל על המתעלל בבעלי חיים אחריות פלילית.

¹⁷² בישראל למשל נלמד המקצוע באוניברסיטה העברית בירושלים, במחלקה למדעי בעלי החיים בפקולטה לחקלאות http://limudim.agri.huji.ac.il/ba_2.html; פעילות ענפה בתחום זה קיימת בישראל גם במסגרת מינהל המחקר

ביותר, ואלפי סטודנטים בארץ ובעולם מסיימים מידי שנה לימודים גבוהים בתחום זה¹⁷³. זהו מדע מורכב, אשר במונחים פרגמטיים ניתן לתיאור כדיסציפלינה הכוללת תזונה, גנטיקה, השבחת גזע, דיוור, טיפול במתקני הגידול, טכניקות גידול, היגיינה, סניטציה, שמירה על הבריאות, מניעת מחלות, שמירה על בטיחות בעלי החיים ופעולות רבות נוספות¹⁷⁴. עבור אלה אשר אינם מודעים לתחום זה, מוגדר המונח "גידול בעלי חיים" במונחים וטרינריים באופן הבא:

"The methods employed in keeping domestic animals in such a way as to avoid their abuse but so as to provide food, fiber, entertainment and company at levels described as love, companionship, physical guidance, protection, shepherding. In many instances the overriding constraint is that the maintenance system must be cost-effective so as to provide an occupation to the owner. In other circumstances the rewards are less tangible and come within the ambit of emotional gratification or psychological dependence. In more pragmatic terms, the discipline includes nutrition, genetics and breeding, housing, handling facilities and techniques, hygiene, sanitation, health maintenance and disease prevention, marketing, preparation for contests, physical and psychological training, culling, management in times of drought or other civil disaster, use of animals experiments and codes of practice for the management and transport of various classes of animals."¹⁷⁵

פרקטיקות הגידול המונחות לא אחת לבחינה שיפוטית בנימה הביקורתית, הינם אם כן פרי מחקרים אקדמיים והנחיות של מומחים אקדמיים ותעשייתיים אשר חוקרים את הנושא תדיר וממשיכים לפעול לשיפור רווחת חיות המשק באופן קבוע. העובדה שמדובר בנושא מדעי-מקצועי הדורש מומחיות היא בעלת חשיבות רבה כשלעצמה, והיא מהווה את אחת הסיבות, אם לא העיקרית שבהן, להענקת הסמכות להתקנת התקנות וחקיקת המשנה לשר המקצועי¹⁷⁶ - הוא שר החקלאות.

יתר על כן, הצורך בקיומו של מדע גידול בעלי החיים הוא תוצאה ישירה של דרישת צרכנים לנגישותו של מזון מן החי¹⁷⁷. דרישת הצרכנים פועלת במקביל למודל הכלכלי שמטרתו להבטיח את נגישות המוצרים. למעשה, אין אפשרות לגדל בעלי חיים ברווחה אופטימאלית ולספק את

החקלאי - המכון הוולקני - המכון לחקר בעלי חיים, ב <http://www.agri.gov.il/he/units/institutes/3.aspx>.
¹⁷³ לימודים בתחום זה מוצעים בישראל גם במכללות אקדמיות כגון מכללת רופין ומכללת תל חי.
 לשם דוגמה, במכון לחקר בעלי חיים (מכון וולקני) מועסקים עשרות חוקרים – רובם בעלי תואר שלישי, והשאר מהנדסים וסטודנטים לתואר שני ושלישי המועסקים כמלגאים. במכון מחלקה לחקר עופות ומדגה ומחלקה לחקר מעלי גירה וגנטיקה והוא כולל מעבדות ויחידות מחקר רבות. על כך ראה בכתובת המכון הוולקני שהובאה לעיל בה"ש 167.
¹⁷⁴ Angela J. Geiman, לעיל ה"ש 11, עמ' 129 מתוך ההגדרה הוטרינרית למונח "גידול בעלי חיים", אשר מובאת להלן בגוף המאמר.
¹⁷⁵ שם. מתוך הגדרת המונח "animal husbandry" כפי שהובאה ב-: Saunders Comprehensive Veterinary Dictionary 3rd ed. By D.C.Blood, V.P. Studdert and C.C. Gay, Elsevier (2007).
¹⁷⁶ סי' 19 לחוק ההגנה על בעלי חיים. על חקיקת המשנה בישראל ראו בין היתר: ב. ברכה, משפט מינהלי (תשנ"ו); י. זמיר, הסמכות המינהלית (תשנ"ו).

המוצרים מן החי במחירים סבירים. שיפור הרווחה הינו בעל השלכות כלכליות אוטומטיות והוא מעלה באופן ישיר את עלויות הגידול. על אף שארגוני זכויות בעלי החיים חולקים לעיתים על ההערכות הכלכליות של אותן עלויות, אין מחלוקת כי שיפור תנאי הרווחה והטיפול יוביל לעליית מחיר המוצר וייפול בסופו של דבר, בדרך כזו או אחרת, על כתפיו של הצרכן.¹⁷⁸

הנושא של העדפת צרכנים והנושא של יעילות כלכלית הן שתי הסיבות העיקריות המצדיקות כיום את הענקת הפטורים מחוקי ההגנה על בעלי החיים לחיות המשק הגדלות לצרכי מזון. באמצעות פטורים אלה, מיישמים למעשה הרשויות והמחוקק את ההעדפה הצרכנית שהינה הבחירה החברתית הקולקטיבית להמשיך ולהשתמש בבעלי חיים לצרכי מזון. פטורים אלה מקורם באותו מתח מובנה המונח במערכת היחסים שבין האדם לבין בעלי החיים, ואשר מכונה "סכיזופרניה מוסרית"¹⁷⁹. מצד אחד, כאשר תיבחן עמדתו ואמונתו של הציבור, יעיד הרוב הגדול כי הוא תומך בהגנה על בעלי חיים מפני סבל וכי יש פגם מוסרי בכך שבעלי חיים סובלים שלא לצורך. מצד שני לעומת זאת פעולות החברה תומכות באופן ברור בהמשך השימוש בבעלי חיים - על אף שהדבר כרוך בסבל - כאשר השימוש הוא לתועלת כלשהי של החברה.¹⁸⁰ מתח זה ניכר בבירור בחוקי ההגנה על בעלי החיים. כפי שראינו, חוקים אלה אוסרים ככלל, על גרימת סבל לבעלי החיים, ברם הם מעניקים פטורים רבים לשימושים שונים הנעשים לתועלת החברה.¹⁸¹

במסגרת אותה "הברירה הדיכוטומית" הניצבת בפני החברה: האם להפסיק לרכוש מוצרים מן החי, או להמשיך לצרוך מוצרים אלה בידיעה כי משמעות הדבר הוא מידה מסוימת של סבל לאותם בעלי החיים, בוחרת אם כן החברה להמשיך ולצרוך מוצרים מן החי. רצונה של החברה להפיק תועלת לצרכיה באמצעות שימוש בבעלי חיים, גובר על הרצון התיאורטי שלא לגרום סבל לבעלי החיים.¹⁸²

אין חולק כי טכניקות הגידול הנוכחיות ובתוכם פעולות שגרתיות הנעשות כחלק מן הטיפול בבעלי החיים מטרתן ליתן פתרונות לבעיות שונות אשר יכול שהן עלולות משיטות הגידול המודרניות. עם זאת, לא יכולה להיות מחלוקת כי בשיטות הגידול האינטנסיביות - יש קשר ישיר בין בריאות בעלי החיים ורווחתם לבין בריאות המזון ובריאות האדם. הגישה העכשווית העוסקת ביצור מוצרי מזון מציבה את האדם במרכזו, ומסיבה ברורה. מטרתה להגן על בריאות ואיכות המזון של האדם אשר עשויה להיפגע מבעלי חיים שאינם בריאים; להגן על האדם מפני מחלות המועברות אל ומבעלי חיים, ולצמצם את התפשטות מחלות בעלי החיים. שימוש בבעלי חיים לצרכי ייצור מוצרי מזון מחייב לכן גישה מדעית.¹⁸³ לפיכך העיסוק ברווחת בעלי חיים הכרחי שיבוסס אף הוא על גישה מדעית, תוך יצירת קשר ברור בין בריאות בעלי החיים לבין רווחתם. כל

¹⁷⁷ ראה Darian M. Ibrahim, ה"ש 15, עמ' 99 *Consumer Demand for affordable Meat and Factory Farm*.
¹⁷⁸ Peter Stevenson, *Compassion in World Farming Trust, Factory Farming, and the Myth of Cheap Food: The Economic Implications of Intensive Animal Husbandry Systems* (1997). לדיון נוסף בנושא העלויות ראה להלן בהמשך המאמר.

¹⁷⁹ Francione, *Introduction to Animal Rights*, לעיל ה"ש 16, עמ' 1-30.

¹⁸⁰ שם. על פי הנתונים אשר הובאו שם על ידי Francione, שני שלישים מן הציבור האמריקאי שהשתתף בסקר מסכימים כי "זכותם של בעלי החיים לחיות בחופשיות וללא סבל היא חשובה כמו זכותו של האדם לחיות בחופשיות וללא סבל". ראה שם, עמ' xix.

¹⁸¹ בפסק הדין בעניין *McDonald's Corporation v. Steel and Morris* [1997] EWHC QB 366, (הידוע גם בשם: "The McLibel Case") בו הואשמה חברת מקדונלד בין היתר בהתאכזרות מיותרת לבעלי חיים, נקבע כי "הרוב הגדול של האוכלוסייה בבריטניה הם אוכלי בשר ויש להקפיד לא לייחס רעות לאלה אשר מגדלים בעלי חיים על מנת לספק את הבשר לציבור צרכנים זה.

¹⁸² Francione, לעיל ה"ש 16, עמ' 1-30.

הצעה הקשורה לשיפור רווחת בעלי חיים דורשת לכן, אימוץ של סטנדרטים שמשרתים את המטרה של בריאות האדם ומבוססות על מידע מדעי הנוגע בין היתר לבריאות בעלי החיים¹⁸⁴. זאת ועוד, קיים קשר ברור בין בריאות בעלי החיים ורווחתם לבין פרודוקטיביות הגידול ויעילותו. האינטרס הכלכלי של היצרנים מוביל אותם לטפל כראוי בבעלי החיים המצויים בהשגחתם, שהרי פרנסתם תלויה בבריאות בעלי החיים. באופן פילוסופי, ניתן לראות קשר זה כמעין סוג של "חוזה טבעי" בין המגדל לבעלי החיים¹⁸⁵. אין ספק כי המעבר לשיטות הגידול התעשייתיות פגע במערכת יחסים "חוזית" זו. יחד עם זאת מכאן ועד המסקנה כי הגידול בתנאים לא טבעיים הוא אכזרי ופוגע בזכויות בעל החיים יש מרחק רב.

הנושא של זכויות בעלי חיים ורווחת בעלי חיים הוא ללא ספק נושא חשוב ובעל משמעות רבה, המאפשר מבט מעמיק על רוחו של האדם ועל שורה של נושאים אשר לדעתנו ילך משקלם ויעלה עם השנים לבוא, יחד עם זאת מדובר בנושא מורכב מאוד. אנו נוטים להשתמש במונח "זכויות" כביטוי שגור וטבעי, ברם השאלה היא מהם זכויות, ומה הופך אותם לכאלה? ברמה הבסיסית – אם נבקש לנקוט גישה פוזיטיבית למונח זכויות, הרי שזכות הינה כל דבר המוגדר משפטית ככזה או המוגדר בחוק כ"זכות", ואולם ברור לכל כי קיימת שורה של זכויות טבעיות המוקנות גם מקום בו החוק אינו מכיר בהם. כמו למשל הזכות הבסיסית לחיות, הזכות שלא להיהרג וכו'. על אף זאת, עמוק בפנים רובנו חשים כי קיים מקור נוסף של זכויות אשר עומד מנגד או ליד הזכויות המשפטיות המוקנות לנו בנקודת זמן מסוימת¹⁸⁶. השאלה היא מהו אותו מקור? יש שיטענו כי מקור הזכות הוא עליון, ויש שעשויים לטעון שמדובר בכללי החוק הטבעי אשר מוטמעים בטבעו של האדם או באינטראקציה שלו עם יצורים אחרים¹⁸⁷.

השוואה של החיים בסביבה האנושית המודרנית עם עולם שבו אין זכויות, מייצרת מיד אסוציאציה של גיונגל. מקור נוסף לזכויות הוא אם כן הצורך בהשלטת כללים וסדר בעולם. ללא זכויות, ככל הנראה לא ניתן היה לשרוד. ניסיון להקביל את זכויות בעלי החיים לזכויות אנוש, מעורר באופן כמעט מיידי מחשבה על בעל החיים הקטן אשר נטרף על ידי האריה הגדול והחזק. אלה הם חוקי הגיונגל. ובתוך הגיונגל – הכוח הוא שמייצר את הזכויות. יש שיטענו שעל פי החוקים הטבעיים של הגיונגל – האריה הטורף ניזון מן הטרף החלש ממנו לצורך קיומו¹⁸⁸. בסיטואציה כזו – קשה לטעון לזכותם של בעלי החיים לחיות.

¹⁸³ Pamela A. Vesilind, לעיל ה"ש 107 עמ' 23.

¹⁸⁴ Objectives, World Organization for Animal Health (OIE – Office International des Epizooties) <http://www.oie.int/about-us/our-missions> (נבדק לאחרונה 16.1.13).

¹⁸⁵ סוג זה של "מעין חוזה" זה מכונה לעיתים על ידי החקלאים בשפת העם כ: "we take care of the animals, and they will take care of us". ראה למשל Matheny and Leahy, לעיל ה"ש 50, עמ' 328.

¹⁸⁶ Alan M. Dershowitz, לעיל ה"ש 25, עמ' 55-57.

¹⁸⁷ שם.

¹⁸⁸ היטיבה להגדיר זאת גם פרופ' טמפל גרנדין הידועה גם בשמה – "האישה שחושבת כמו פרה". גרנדין היא חוקרת אמריקאית למדעי בעלי החיים ולמדעי ההתנהגות, אוטיסטית, המתמחה בתכנון ובאחזקת מתקנים לגידול ולטיפול בבקר וכן בתכנון בתי מטבחיים לבקר, והיא ידועה בפעילותה לשיפור רווחת חיות המשק והיחס המוענק להם מדינות המערב. פרופ' גרנדין השוותה את החיים בטבע לחיים בבתי הגידול באופן הבא: "A lot of people forget that nature's harsh, nature's not kind. In the wild, the wolves are much worse. They'll rip an animal's guts out while they're still alive. A lot of the animals we eat wouldn't have been born if we weren't raising them for food. Personally, I can't function on a vegetarian diet and I don't think I'm alone. But we've got to be good stewards. I believe that animals used for food must have a decent life, a life worth living. . ."

http://www.burlingtonfreepress.com/article/20120113/GREEN01/301130002/For-Temple-Grandin-changing-slaughterhouses-meant-long-term-commitment?nclick_check=1 (נבדק לאחרונה 11.1.2013).

יכול אם כן ולבעלי החיים יש זכות לחיות במערכת היחסים שלהם עם האדם, ברם זכות זו אינה בהכרח מוקנית להם ביחסיהם על בעלי חיים אחרים. ככל שאכן כך היה כי אז האדם – כיצור התבוני האחראי על אכיפת הזכויות, היה ניצב בעמדה שבו היה עליו לייצר הגנה לבעלי החיים הקטנים בגיוגל, מפני בעלי החיים הגדולים שם. אלא שהאדם ככלל, אינו מתערב בחוקי הטבע, והוא איננו רואה את עצמו כאחראי או כאחד שתפקידו להגן על החיות הקטנות מפני הגדולות. זה איננו טבעו, ואין זה גם טיבם של הזכויות. גם אם נהיה נכונים להניח כי לבעלי החיים יש זכויות – אין הן חלות כלפי בעלי חיים אחרים אלא רק כלפי האדם. לקונספט של זכויות בעלי חיים ישנו אם כן אספקט אנושי מרכזי.¹⁸⁹

יתר על כן, גם אם יוקנו הזכויות לבעלי החיים בחוק, יש לזכור כי החוק בעידן של ימינו הוא אנתרופוצנטרי. הוא מציב את האדם במרכזו, והוא ממוקד באדם. החוק הוא מערכת של כללים, אשר מעניקה לאדם זכויות יתר בהשוואה ליצורים אחרים, ומנתחת את המציאות מנקודת מבט אנושית.¹⁹⁰ ומנקודת מבט אנושית, קשה מאוד להתייחס לנושא של זכויות בעלי חיים בקונטקסט של זכויות טבעיות מבלי לאזכר את המקור העליון¹⁹¹, את חוקי הטבע, הדרוויניזם ואת העובדה שגידול בעלי חיים בחוות החקלאיות נעשה בסופו של דבר לצורך מסוים.

כך, לגבי זכויות, וכך - לגבי רווחה : אנשים נוטים להשתמש בקריטריונים שונים בעת שהם שופטים מה נתפס כרווחה עבור בעלי החיים, וכיצד יש לטפל בהם. יש שסבורים כי יש לאפשר לבעל החיים חופשיות מוחלטת כפי שיש בטבע וככל שיש להמיתם יש לעשות זאת באופן הומני ככל שניתן, ויש לעומתם שמצדדים בגישה של פרופ' גרנדין - ומזכירים לנו כי בעת שאנו דנים בנושא של תנאי הגידול, יש לזכור כי החיים בטבע הם במקרים רבים קשים הרבה יותר עבור בעלי החיים, וכי בטבע – כך נטען - בין שהם נטרפים בצורה אכזרית בעודם בחיים ובין שהם עשויים למות ממחלה ממושכת או מפצע שהזדהם עד מוות - מסיימים בעלי חיים את חייהם בצורה אכזרית הרבה יותר.

כך או כך, גידול בעלי חיים לצרכים שונים של האדם - אף בתרחיש האופטימלי ביותר מבחינת תנאי גידול, כרוך, מעצם טיבו וטבעו בגרימת כאב וסבל לבעלי החיים. הדעה לפיה ניתן להפחית את מידת הסבל הנגרם לבעלי החיים הינה במובנים רבים בלתי ריאליזטית, שכן מעבר לתהליך הגידול - גם תהליך ההמתה כשלעצמו טומן בחובו מידה לא מבוטלת של סבל :

"It would be impossible to treat the animals decently and still produce meat in sufficient quantities to make it a normal part of our diets...."¹⁹²

פרופ' גרנדין נכללה ברשימת 100 האנשים המשפיעים של המגזין Time, פרסמה ספרים רבים בנושא התנהגות בעלי חיים, ביניהם : "Animals Make Us Human: Creating the Best Life for Animals" (New-York 2009) . וכן : "Improving Animal Welfare : A Practical Approach" (Colorado State University) . האתר של פרופ' גרנדין ניתן לצפייה בכתובת : <http://www.grandin.com> . (נבדק לאחרונה 11.1.2013).

כן ראו : בן זאב, לעיל ה"ש 25, עמ' 771 ואילך.
¹⁸⁹ Dershowitz, לעיל ה"ש 25 .

Maneesha Deckha, Critical Animal Studies and Animal Law 18(2) **Animal Law Review** 207 (2012)

¹⁹¹ התנ"ך מגדיר בבירור את עליונותו של האדם ואת זכותו לעשות שימוש בבעלי החיים לצרכי מזונו, בראשית א' כו' : בראשית ט', פסוקים ב' – ד' .
¹⁹² Rachels, לעיל ה"ש 95, עמ' 503

באופן דומה, גם שימוש בבעלי החיים לצורך ניסויים כרוך במידה לא מבוטלת של סבל עבור אותם בעלי החיים. מטעם זה, גם כאשר מדובר על בעל חיים הגדלים לצרכי מזון אף אם באופן תיאורטי נראה שניתן להתאים את חוקי ההגנה על בעלי החיים באופן שיעניק להם נוחות גדולה יותר, הרי שכל זמן שהאדם בוחר להמשיך ולצרוך מזון מן החי, מידת הנוחות שניתן לספק לבעלי החיים היא די מינימאלית¹⁹³.

לא מן הנמנע אם כן, שההתנגדות של פעילי זכויות בעלי חיים לרוב השיטות הגידול החקלאיות מקורה בעובדה שפעילים אלה מתנגדים ככלל, לעשיית שימוש בבעלי חיים למטרות מזון. ואולם כאמור לעיל, למעלה מ-95% מן האוכלוסייה - הן ברמה המקומית, והן במישור הכלל עולמי עדיין כוללים בתזונתם מוצרים מן החי. לפיכך, וכל עוד קיימת דרישה גדולה למוצרים אלה, נדרשים היצרנים ומגדלי בעלי החיים לספק את אותה צריכה בדרך של קיימות כלכלית (economically sustainable).

זאת ועוד: הקולות הביקורתיים, מבקשים לייצר תמונה כאילו תעשיית ייצור בעלי החיים מבקשת שלא להיות נתונה לפיקוח ורגולציה של הרשויות. במציאות לעומת זאת, מדובר באחד הענפים הנמצאים תחת פיקוח ורגולציה אינטנסיביים מאוד. זאת מהטעם הפשוט שמדובר בענף אשר אחראי למעשה על ייצור המזון עבור האוכלוסייה. איכות המזון, בריאות המזון, הפיקוח על בריאות בעלי החיים ורווחתם וההיבטים הסביבתיים העולים מן העיסוק בחקלאות- כל אלה ועוד, מזמנים צורך בפיקוח הדוק ואינטנסיבי על ענפי החקלאות ובתוכם באופן מיוחד על ענפי גידול בעלי החיים¹⁹⁴. רווחת בעלי החיים קשורה אם כן בקשר הדוק לשמירה על בריאות החי, ויש לה השפעה חשובה על כלל תהליכי הגידול. המחקרים המדעיים מלמדים כי על מנת לקבל תוצרת באיכות טובה – בין אם מדובר בתנובת חלב, בין בכמות הביצים ובין באיכות הבשר – חובה לתת מענה גם לצורכי רווחתם של בעלי החיים¹⁹⁵. לפיכך, המלצות הגידול המקצועיות, אשר לפיהן פועלים המגדלים, מנחים את האחרונים לספק לבעלי החיים, מעבר לצרכי הקיום הבסיסיים שהם מזון והגנה, גם צרכים נוספים של בעלי החיים, אשר על אף שהם אינם חיוניים להשרדותם – ישפרו את תנאי הקיום ועשויים בכך לתרום לשיפור התנובה¹⁹⁶.

יוצא איפוא שהפולמוס בנוגע לרווחת חיות המשק מתמקד בחיפוש אחר הסכמה משותפת בשאלה כיצד להבטיח את רווחת חיות המשק¹⁹⁷.

2. על פרקטיקות הגידול השנויות במחלוקת

להלן יפורטו חלק משיטות הגידול, התהליכים והפרקטיקות הסטנדרטיות הנהוגות בגידול בעלי חיים ואשר זכו לביקורת, רובן קשורות עם מערכות הגידול האינטנסיביות. הסקירה המובאת

¹⁹³ שם.

¹⁹⁴ בנושא של רגולציה ברווחת בעלי חיים ראה למשל http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/index_en.htm; לנושא של בריאות בעלי חיים ראה http://ec.europa.eu/food/animal/index_en.htm. לחקיקה ורגולציה בארה"ב ראה http://www.usda.gov/wps/portal/usda/usdahome?navtype=SU&navid=LAW_S_REGS (נבדקו לאחרונה 11.1.2013).

¹⁹⁵ ראה למשל משרד החקלאות ומועצת החלב, מדריך לרווחת בעלי חיים ברפתות ובדירי חלב (2010) בכתובת: http://www.moag.gov.il/agri/subject/anaf_bal_haim/madrich_leravchat_baale_chaim/madrich_ravchat_baale_chaim_2010.htm. וראה גם: מועצת החלב – רווחת בעלי חיים בכתובת http://www.milk.org.il/cgi-webx/y/sal/sal.pl?lang=he&ID=645657_milk&act=show&dbid=kataivot&dataid=revaha-main (נבדקו לאחרונה 12.1.2013).

¹⁹⁶ שם.

כוללת את הדעות התומכות והמתנגדות לפרקטיקות אלה. חלק מן הפרקטיקות נבחנו משפטית וחלו בהם עם השנים שינויים, בחלקם האחר מצוי השינוי בתהליך התהוות, וחלקם נמצאים עדיין בבחינה. יצוין עם זאת, כי טענתם של ארגוני הזכויות להגנת בעלי החיים הינה שמאמצייהם של המגדלים לעולם לא יהיו מספקים, בין היתר בשל העובדה ששיטות הגידול התעשייתיות כשלעצמן פוגעות בבעלי החיים¹⁹⁸.

מנגד יצוין כי בניגוד לטענה לפיה הפעולות השנויות במחלוקת הן תוצאה של שיטות הגידול המודרניות, חלק גדול מהן מקורן דווקא בשיטות הגידול המסורתיות והן עדיין מבוצעות גם כיום במשקי בית קטנים¹⁹⁹. עובדה זו מציגה באור מעט שונה את טענת המתנגדים, ומציפה שוב את החשש שמאמצייהם של המגדלים לשיפור רווחת חיום המשק – ככל הנראה לעולם לא יהיו מספקים בעיני ארגוני הזכויות להגנת בעלי החיים²⁰⁰.

בתי גידול אינטנסיביים – לטענת פעילי זכויות בעלי החיים, הגידול במבנים סגורים, לבקר, לצאן ולעופות, והתנאים הצפופים יחסית במבנים מעוררים אצל בעלי החיים התנהגות אלימה ותחושות של שעמום, פחד ותסכול, וגורמים בכך לסבל פיזי, מתח התנהגותי והתפשטות של מחלות (כגון סלמונלה בעופות). לטענתם, גידול כמויות גדולות של בעלי החיים במבנים אינו מאפשר לטפל באופן פרטני בבעיותיה האינדיבידואליות של כל חיה וחיה, הוא אינו מאפשר לזהות שינויי התנהגות חריגים אשר עשויים להצביע על מחלות, או לטפל בהם כיאות. על פי גישה זו, יש לספק לבעלי החיים מרחב מחייה כזה שיכול לאפשר ביטוי של התנהגויות טבעיות כגון ליקוט מזון, קפיצה על ענף וכו', יש לאפשר גישה חופשית לסביבה שמחוץ למבנה, לאור השמש ולאוויר הצח, ואין לכפות תנאי גידול על רצפת בטון, לוח מתכת או משטחים מלאכותיים שעשויים לגרום נזק לרגלים ולכפות הרגלים של בעלי החיים²⁰¹.

מנגד – טוענים הגורמים החקלאיים כי בתי הגידול הסגורים מקנים לבעלי החיים הגנה ומחסה מפני טורפים, מזג אוויר לא נוח או תנאי אקלים קיצוניים, הם מאפשרים לתהליך הרבייה וההמלטה להיעשות בתנאים נוחים וללא מתח, ולמעשה מסייעים למגדל להבחין ולטפל כראוי בכל חיה וחיה, הם מקלים על מתן הטיפול הרפואי במקרה של מחלות, אשר שכיחותם אינה גדולה יותר מאשר במרחב הפתוח. לטענתם, מתקני הגידול המודרניים, משודרגים ומשופרים דרך קבע בהתאם לפיתוח ומחקרים מדעיים, ובהתאם להמלצות המקצועיות, הם מאווררים היטב, מחוממים היטב – ברמה שבמרבית המקרים אין כמוה בטבע, בעלי תנאים סניטריים טובים, ומאפשרים מתן תזונה אופטימלית, ומים בכמות ובאיכות נאותה²⁰².

גידול עגלי חלב – אחת מפרקטיקות הגידול שזכו לביקורת רבה הינה גידול עגלים – בשיטת הגידול התעשייתית של עגלי חלב מוחזקים העגלים בתנאי בידוד בתאים קטנים המונעים מהם

¹⁹⁷ Geoffrey S. Becker, לעיל ה"ש 49, עמ' 7 והאסמכתא המובאת שם בה"ש 15.

¹⁹⁸ שם.

¹⁹⁹ כמו למשל הפרדת האם והוולדות בשלב מוקדם לאחר ההמלטה, פיצול העדר לקבוצות גידול קטנות או לגידול בתאים נפרדים, עיקור, טיפוח והשבחת גזע, הובלה במשאיות אל בית המטבחיים ולבסוף ההמתה עצמה. ראו: Peter Singer, *Animal Liberation*, 160 (2nd ed. 1990).

²⁰⁰ Neil D. Hamilton, לעיל ה"ש 36 עמ' 139.

²⁰¹ J. C. Swanson, Farm Animal Well-Being and Intensive Production System, 73 *Journal of Animal Science* 2744-2751 (1995).

²⁰² Geoffrey S. Becker, לעיל ה"ש 49, עמ' 7 והאסמכתא המובאת שם בה"ש 17.

אפשרות תנועה כדי להפחית את התפתחות השרירים, תוך הזנתם במזון מוצק דל בברזל על מנת שצבע הבשר יהיה בהיר ככל הניתן. לטענת המבקרים שיטת גידול זו מהווה משום התאכזרות פיסית ופסיכולוגית גם בשל הבידוד, וגם בשל התזונה²⁰³.

מנגד, טוענים המגדלים, כי לאור הביקורת שופרו תנאי המחיה של העגלים, התאים המודרניים כוללים כיום די מקום המאפשר לעגלים לשכב, לעמוד, לראות, לחוש, להגיב ולתקשר עם עגלים אחרים במתקן נקי ומואר היטב. ההפרדה מאפשרת פיקוח רפואי הדוק ובקרה על התפתחות מחלות בקטריאליות וטפילים מסוכנים, שופרה הזמינות למי השתייה, והתזונה המיוחדת גובשה במיוחד כדי לענות על הדרישות התזונתיות והבריאותיות של העגלים. זאת ועוד: על פי ההנחיות הוטרינריות, גידול קבוצתי אינו מתאים עבור עגלים מכיוון שהוא מעלה את הסיכון להתפשטות מחלות מדבקות²⁰⁴.

גידול תרנגולות מטילות בכלובי סוללה – שיטת גידול נוספת המהווה מושא לביקורת רבה הינה גידול תרנגולות מטילות ב"כלובי סוללה". כלובי סוללה הם כלובים קטנים בגודלם, הבנויים בשורות, לעיתים בקומות, במבנה הדומה לסוללה. הביקורת נוגעת לגודל הקטן של הכלובים שאין בהם מקום לתזוזה, ולביצוע פעולות טבעיות כמו התמתחות ופרישת כנפיים, ולרצפת הכלוב אשר גורמת כאב, אי נוחות ופציעות. הגידול בתנאי הכליאה הקשים גורם להתנהגות קניבלית, מתח והיווצרות מחלות ונכויות.

המגנים על שיטת גידול זו טוענים כי היא מגנה על התרנגולות, היא מאפשרת רמה היגיינית טובה, ובקרה על תנאי המחיה וההזנה. דווקא החיים בלהקות בסביבה הטבעית מזמנים התנהגות אלימה בקרב בעלי החיים ומאבק על המעמד בתוך הלהקה. שיטה זו מסייעת להסדיר את ההיררכיה בלהקות ואף הובילה לשיפור היקף ייצור הביצים לתרנגולת²⁰⁵.

זאת ועוד, ממחקרים וטרינריים עדכניים אשר בחנו את השיכון בכלובים או בלעדיהם (לולי חופש) עולה, כי בהיבט של טובת המטילות ובריאותן, עולים יתרונות השיכון בכלובים על הגידול בלעדיהם. דווקא בשיטה החוץ כלובית תמותת העופות גבוהה יותר, כמות הפציעות גדולה יותר, יש סכנה מוגברת של ניקור וקניבליזם ולכן עליה במקרים של בהלה חנק. בניגוד לנטען, דווקא בשיטת הגידול בחוץ ניצולת המזון פחות טובה, רמת הזיהום גבוהה יותר שכן העופות מצויים במגע קבוע עם צואתם ולכן יש עליה במקרים של בעיות בכף הרגל. בנוסף יש עליה באפשרות מגע עם ציפורי בר וגורמי מחלות נוספים דבר המוביל לעליה בזיהומים ומחלות וקיים קושי רב בבקרה ובטיפול. זאת ועוד: בשיטת הכלובים העופות אינם יכולים לנקר בצואתם שכן הם מופרדים ממנה, ולכן גם בריאות העוף וגם ניקיון ובריאות הביצים המוטלות על מצע נקי, היא טובה באופן ניכר. ירידה ברמת הזיהום של קליפות הביצים היא רצויה מאוד בהיבט של בריאות הציבור. בהיבט של בריאות הציבור, ניקיון ביצי הסוללה מהווה יתרון גדול מאוד לעומת ביצי קרקע. זאת ועוד: אחוז ההטלה של מטילות בכלובים גבוה מזה של מטילות על הקרקע – דבר שניתן ליחס אותו דווקא לתנאי הגידול המשופרים שהרי ידוע כי כל בעל חיים מתפקד טוב יותר ככל שתנאי

²⁰³ ארגון אנונימוס לזכויות בעלי חיים בכתובת: <http://anonymous.org.il/cat46.html>

²⁰⁴ Geoffrey S. Becker, לעיל ה"ש 49, עמ' 8. וראו גם: מרכז המחקר והמידע של הכנסת, גידול עגלי חלב: סקירה משווה בנושא תקנים לאחזקה של עגלי חלב, כתיבה יובל וורגן 30.6.2005, ניתן לצפייה בכתובת

<http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m01154.pdf>

²⁰⁵ Geoffrey S. Becker, שם.

חיוו עדיפים²⁰⁶. טענתם של התומכים בשיטת גידול זו הינה אם כן, כי גם בהיבט של טובת המטילות ובריאותן, וגם בהיבט של טובת צרכני הביצים ובריאותם, עולים היתרונות של גידול בכלובים על גידול בלעדיהם.

הנשרה כפויה בתרנגולות - ככלל, תהליך ההנשרה הינו תהליך טבעי המתרחש בבעלי כנף בטבע, הוא נובע מן הירידה ההדרגתית באורך היום במהלך הסתיו, הוא מתקיים מיד לאחר עונת הרבייה ולפני תהליך הנדידה ובמהלכו מחדשים העופות את נוצותיהם. הפרקטיקה המלאכותית נעשית בתרנגולות מטילות אשר בשל גילן איבדו את כושר ההטלה, ובמסגרתה מתבצע תהליך של הפסקה מוחלטת של המזון לתקופה של 7-10 ימים, במהלכן משירות המטילות את נוצותיהן, משקלן יורד וההטלה נפסקת לחלוטין. התהליך מוביל לבנייה מחדש של מערכת הרבייה וחידוש מחזור ההטלה עם שיעורי הטלה גבוהים יותר. לאור העובדה שהלכה למעשה מדובר בהרעבה של התרנגולות, ובאקט אשר מייצר עקה לעופות ופוגע במערכת החיסונית שלהם, קיימת ביקורת רבה על פרקטיקת גידול זו²⁰⁷. מנגד, טוענים תומכי השיטה כי מדובר בפרקטיקה שמקורה בתהליך טבעי²⁰⁸, וכי ביטולה של פרקטיקה זו יוביל הלכה למעשה להעברתן של התרנגולות שאינן מטילות עוד, למטרת ייצור בשר. תהליך ההנשרה, מעבר לתועלת הכלכלית הגדולה שיש בו, מאריך למעשה את חיי התרנגולות בכ- 9-10 חודשים נוספים. יצוין עם זאת, כי לאחרונה, בעקבות המודעות והרצון לצמצם את סבלן של המטילות, פותחו שיטות להנשרה "ידידותית" שמבוססות בחלקן על תזונה דיאטתית²⁰⁹.

קיטום המקור – מגדלי העופות נוהגים פעמים רבות לקטום את מקור האפרוחים ותרנגולי ההודו הצעירים. מדובר בהסרת קצה המקור של העופות במטרה לצמצם את הנזקים אשר נגרמים כתוצאה מתופעות של קניבליזם וניקור העופות אחד את השני כאשר הם גדלים בקבוצות – תופעה שעשויה לגרום לפציעה עד זוב דם ואף מוות. הקיטום נעשה בשלבים הראשונים של הגידול באמצעות להב מלובן. כיום קיימות טכניקות חדשות באמצעות קרינת אינפרא אדום. המתנגדים לשיטה זו טוענים כי קיטום המקור הוא מכאיב, מונע מן העופות לתור וללקט מזון, וכי הניקור (אותו בא הקיטום למנוע) היא תופעה בלתי רצויה שמקורה אך ורק בשיטת הגידול המודרני ותנאי הגידול הצפופים. תומכי השיטה מסבירים שהלכה למעשה מדובר בפרקטיקה אשר אלמלא תעשה – תוביל לפציעה של העופות אחד את השני ולתמותה רבה בלהקה²¹⁰. זאת ועוד, מחקרים מראים כי התוצאות לעופות מאי ביצוע הקיטום יהיו קשות יותר מאשר אי ביצועו. על כך תעיד למשל החקיקה בבריטניה אשר אימצה חוק האוסר על קיטום מקור שעתידי היה להיכנס לתוקפו בשנת

²⁰⁶ דו"ח וועדה לבחינת משק הייצור והשיווק בענף ביצי המאכל, מטילות ביצי מאכל – שיכון בכלובים ובלעדיהם, היבטים וטרינריים, עמ' 70-76, ניתן לצפייה בכתובת: http://www.moag.gov.il/NR/rdonlyres/B145F37D-3681-41CD-AFA7-E7161C21A1D6/0/doch_ravchat_metilot_nispachim_a.pdf (נבדק לאחרונה 14.1.2013).

²⁰⁷ מרכז המחקר והמידע של הכנסת, איסור על הנשרה כפויה בתהליך הגידול של מטילות ביצי מאכל, מבט כלכלי, כתיבה דן להב 29.10.2001 בכתובת: <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m00152.pdf>.

²⁰⁸ ראו אריה אילן, משרד החקלאות, שרות ההדרכה והמקצוע (שה"מ), הנשרה כפויה למטילות, השיטות, הדרישות, ההמלצות http://www.shaham.moag.gov.il/Pages_Files/725926p.6-7.pdf

²⁰⁹ אלעזר גרוסמן ואריה אילן, משרד החקלאות, ש.ה.מ. שיטות להנשרה ידידותית, הדו"ח ניתן לצפייה בכתובת: http://www.madaofot.org.il/Media/Uploads/pdf.גרוסמן_א_הטלה.pdf

²¹⁰ Geoffrey S. Becker לעיל ה"ש 49 עמ' 8.

2011 בשל חשש שמדובר בפרקטיקה פוגענית מיותרת, וביטלה אותו מאוחר יותר לאחר שהוכחה נחיצותו²¹¹.

זאת ועוד בעיות קניבליזם וניקור עלולות להיות חמורות יותר בשיטות גידול אלטרנטיביות דווקא, בהן התרנגולות אינן נתונות בכלובים (למשל לולי "חופש") מכיוון שבשיטות אלו מחזיקים את התרנגולות בקבוצה גדולה יותר והמאבק על המעמד בלהקה עז יותר. במקרים כאלה, התפרצויות של ניקור מסוגלות להתפשט באופן נרחב יותר שכן הופעת בעיית ניקור אצל תרנגולות אחת בקבוצה מובילה לחיקוי התופעה אצל אחרות ולכן להרחבת הבעיה.

פעולות כירורגיות – גידול בעלי חיים משלב לעיתים פעולות כירורגיות כגון עיקור והורדת קרניים בבקר. בשל הכאב רב הכרוך בפעולות אלה, הם מייצרים ביקורת רבה ונטען כי מדובר בפרקטיקות מיותרות שיש לבטלן, במיוחד כאשר הן נעשות בבעלי חיים בוגרים ללא הרדמה. פעולות של עיקור הן פעולות המבוצעות תדיר בבעלי חיים, לרבות בחיות מחמד. יתר על כן בהחלטתו של בית המשפט העליון בעניין העמותה למען החתול אף נקבע, כאמור, כי נקיטת אמצעים לדילול אוכלוסיית החתולים במקרים של התרבות יתר הינה מוצדקת בשל הסיכון התברואתי שבה²¹². מ"קל וחומר", הרי שלא יכולה להיות מחלוקת שפרקטיקה של עיקור הינה עדיפה על מנת למנוע התרבות. ככל שמדובר בפרקטיקה החקלאית - המגדלים טוענים כי פעולות אלה הינן נחוצות ומטרתן להקטין את האלימות בין בעלי החיים ולמניעת סיכון פיזי לחיות אחרות בעדר, או למטפלים, שכן זכרים מעוקרים נוטים הרבה פחות להיאבק. פעולות אלה משפרות את יכולת הבקרה, הטיפול ואיכות החיים של העדר. פעולות אלה נעשות לרוב בגיל צעיר והגם שהן כרוכות באי נוחות בטווח המיידי, יש בהן תועלת עבור בעל החיים לטווח הארוך יותר²¹³.

הפרקטיקה של קיטום קרניים נבחנה אף היא בבית המשפט בישראל והוכרה כהליך הכרחי לשם מניעת הנזק אשר עשויה פרה בעלת קרניים לגרום לפרות אחרות²¹⁴. יחד עם זאת אין מחלוקת כיום כי מדובר בהליך כואב אשר יש לבצעו עם אלחוש²¹⁵.

שימוש בתרופות ובהורמונים – הגידול במתקנים סגורים הוביל להסתמכות יתר על שימוש באנטיביוטיקה לצורך מניעת מחלות והבטחת הגידול, על שימוש בהורמונים להגברת הייצור והרבייה, ועל שימוש בכימיקלים למניעת זבובים ומעופפים אחרים. המבקרים טוענים כי חלק מן החומרים הללו מסוכנים לבריאות בעלי החיים והמגדלים. זאת ועוד, שימוש שלא כהלכה, עשוי להותיר שאריות אשר מופיעות בסופו של דבר במזונו של האדם, ולייצר סיכון בריאותי כגון רעילות, עמידות לאנטיביוטיקה, ותגובות אלרגיות.

מומחים למדעי בעלי החיים טוענים כי שיטות הייצור האינטנסיביות והצפיפות הגבוהה מעלים את הסיכון למחלות, אולם מנגד, הם מספקים אפשרות למעקב טוב יותר על בריאות ותזונת בעלי החיים מאשר גידול בשטחים פתוחים. מערכת חיסונית, תזונתית וסביבתית טובה מצליחה למנוע

²¹¹ ראו בכתובת http://www.theranger.co.uk/news/Government-lifts-ban-on-beak-trimming-at-EPIC_21512.html

²¹² עניין העמותה למען החתול, לעיל ה"ש 2

²¹³ Geoffrey S. Becker, לעיל ה"ש 49 עמ' 8-9, והאזכורים המופיעים שם בה"ש 19.

²¹⁴ ת"פ (קרית גת) 727/02 מדינת ישראל נ' קיבוץ גת-נידון ואח', תק-של 15616(2)2006 (ניתן 4.6.06).

התפשטות מחלות, וככל שמתפרצת מחלה, היא ניתנת לבקרה ולטיפול בצורה אפקטיבית יותר באמצעות שיטות הטיפול שיעילותן הוכחה מדעית, ואשר הוכח כי אינן מהוות איום על בריאות האדם. עוד נטען כי אנטיביוטיקה מעודדת גידול היא פרי מחקר ופיתוח, ועברה בדיקה ומבחנים קפדניים, כל מוצרי הבריאות וחומרי ההדברה בהם נעשה שימוש נמצאים בפיקוח ורגולציה ממשלתית קפדנית ונבחנים באופן שוטף כדי להקטין למינימום האפשרי את הסיכון לבריאות בעלי החיים והאדם.

נזכיר כי הנושא של גידול בקר באמצעות הורמונים שימש בשעתו בסיס למחלוקת קשה בין ארה"ב לאיחוד האירופי ולהטלתו של חרם אירופי על מוצרי הבשר האמריקאים. כאמור לעיל, הובאה המחלוקת לבחינה של המוסד ליישוב מחלוקות של ארגון הסחר העולמי אשר קבע כי החשש מפני שימוש בהורמונים הוא בלתי מבוסס מדעית והורה על ביטול החרם.²¹⁶

ה. הדילמה המוסרית – דיון פילוסופי על גישה פרגמטית

1. במעבר לעולם הפוסט מודרני

מערכת היחסים של האדם עם בעלי החיים היא מערכת מורכבת. עבור האדם, בעל החיים הוא בו זמנית חבר ובן לווייה, מזון, מושא למחקר ומתחרה על משאבים.²¹⁷ השאלה כיצד עלינו להתייחס אל בעלי החיים בקונטקסטים השונים הללו, וקביעת הסטנדרטים שעוסקים ברווחתם היא לא פשוטה. קשה מכל היא אותה שאלה ככל שהיא נוגעת לחיות המשק, אותם אנו מגדלים בסופו של דבר למאכל עבור האדם.

מורכבות הנושא מקורה בין היתר בהתפתחות הציוויליזציה והחיים בעולם המודרני, בין בשל דילמות מוסריות פנימיות, ובין בשל מוגבלותו של האדם להגדיר מהם הכללים הנאותים אשר מגלמים יחס וטיפול נאות בחיות המשק. הדעה המקובלת היא שיש לאמץ כללים וסטנדרטים הומניים לגידול ולטיפול בבעלי חיים, ברם גם השאלה מהי "הומניות" לעניין זה, מתבררת כפי שנראה, כמושא לדיון בפני עצמו.

ככלל, התפיסה העכשווית בנושא רווחת בעלי חיים מתנגשת עם הגישה ההיסטורית המשקיפה על בעלי החיים כאל קניינו של האדם, כאשר זכותו של הבעלים לעשות או שלא לעשות כאוות נפשו ברכושו נבחנת תחת הכותרת של "זכויות קניין". התנגשות זו בולטת במיוחד בחקר "משפט בעלי החיים" ויישומו על חיות המשק. אותו "קניין" הוא יצור חי, בעל יכולת לחוות פחד, כאב וחוסר נוחות. יחד עם זאת ואף על פי כן - קניין "חי" זה נקנה ונמכר למטרת רווח.²¹⁸

כפי שראינו חוקים רבים המתייחסים לרווחת בעלי חיים מחריגים באופן ספציפי את גידול בעלי החיים לצרכי חקלאות ומוציאים מתחלתם של אותם חוקים את חיות המשק. הרציונל הבסיסי המונח ביסודם של פטורים אלה מקורו במעמדם ההיסטורי של בעלי חיים כקניין. הטיעון הטיפוסי התומך בשימור מעמדם הקנייני של בעלי החיים מבוסס על הנימוק שבעל הקניין יגן על

²¹⁵ שם, פסקה 43 לפסק הדין.

²¹⁶ ראו הסקירה בנושא המחלוקת אשר הובאה בפרק ב(4), ה"ש 126-123 לעיל והטקסט המובא שם בגוף המאמר.

²¹⁷ במסגרת המאזן האקולוגי, שעניינו מערכת היחסים בין האורגניזמים החיים לסוגיהם בטבע - מקיימים ביניהם האדם, בעלי החיים והצמחים, קשרים שונים מסוגים שונים. חלק מן הקשרים הללו הינה תחרות על משאבים משותפים כגון מזון, מים, מינרלים, מרחב וכד'.

²¹⁸ Susan A. Schneider, לעיל ה"ש 21 עמ' 490.

האינטרס שלו בבעל החיים ולכן יש לו עניין למלא את צרכיו²¹⁹. בקונטקסט של החקלאות, ההנחה היא שהאינטרס של המגדל הינו לשמור על בעלי החיים שבחזקתו, ולטפל בהם באופן הטוב ביותר, שכן פרנסתו תלויה בסופו של דבר בבריאותם, ולכן, עד לרגע סיום הגידול, אין זה סביר להניח כי הוא יפגע בהם²²⁰.

על אף שטיעון זה הוא נכון ביסודו, יש הטוענים כי הנחה זו בהחלט ניתנת לערעור שכן היא מתעלמת מרצונו של המגדל למקסם את יעילות הייצור בהיבט המסחרי, דבר שלעיתים קרובות עומד בניגוד לאינטרס של בעל החיים. זאת ועוד: בו בזמן שהמגדלים ללא ספק מעוניינים שבעלי החיים אותם הם מגדלים יהיו בריאים, חיוניים ויצרניים - פיתח מדע בעלי החיים טכניקות גידול ושיטות ייצור בהם חווים בעלי החיים כאב, אי נוחות ולעיתים גם סבל. כאשר אותן פרקטיקות גורמות סבל וכאשר ביצועה של אותה פרקטיקה מקורה בשיקולים כלכליים, כי אז עולה הדילמה המוסרית במלוא עוצמתה. מבחינה זו, פרקטיקות הגידול שפורטו לעיל, בהחלט מעוררות דאגה בהקשר של רווחת בעלי חיים, ובתורת שכאלה הן דורשות דיון.

העולם המודרני מזמן לנו לא פעם דילמות מוסריות. במקרה זה, על פני הדברים, הדילמה הינה בין היעילות לבין האתיקה. אלא שירידה לשורשו של עניין מגלה שאין אפשרות להתייחס אל הדילמה באופן נקודתי במנותק מאורח החיים שמזמן העולם המודרני לחברה שלנו - אורח חיים שהוא בין היתר תוצאה של שיקולים כלכליים, שיקולי יעילות ושיקולי נוחות - אשר, יחד עם דפוסי צריכת המזון - מעצבים את הדרך בו בחרה החברה המודרנית להתנהל בנושא של רווחת בעלי חיים.

הרגישות האנושית באשר ליצורים חיים שאינם בני אנוש, והמודעות לנושא של רווחת חיות המשק, הגם שהיא התעוררה לכאורה בעשורים האחרונים - איננה תופעה של העת החדשה. בעבר, נהגו חקלאים לגדל את בעלי החיים שלהם באופן שהעניק להם נוחות רבה, אפשר להם לבטא התנהגות חברתית ולפתח מערכות יחסים עם בני מינם כמו גם עם האדם. יחסים אלה לא הביאו אמנם למיקסום התנובה, אולם הם היו מבוססים על מערכת של כללים נורמטיביים טבעיים שיצרו סוג של קשר מיוחד בין האדם לחיית המשק - קשר, שבמובן מסוים היה לא מציאותי. כך למשל על אף שבמציאות האולטימטיבית מעמדה של החיה היה של "סחורה"²²¹, יכלו הילדים במשק החקלאי המשפחתי לגדול עם אותה חיה ולאהוב אותה גם כאשר ידעו שהם עתידים להוביל אותה בסופו של דבר לבית המטבחיים.

מערכת היחסים המורכבת והבעייתית בין האדם לבין בעל החיים אותו גידל למזונו, מסמלת את המתח שהיה מונח בשיטות הגידול המסורתיות. לא ניתן היה להימלט ממעמדו של בעל החיים כ"סחורה", גם כאשר האתיקה דרשה כי יטופל באופן נאות וחס. הופעתה של החקלאות התעשייתית חיסלה את אותו מתח על ידי הפיכת בעל החיים למוצר סחיר בלבד, והזזתה של האתיקה מכל אותו תחום הנוגע לגידול וטיפול בבעלי החיים.

²¹⁹ Richard A. Epstein, *Animals as Objects, or Subjects of Rights*, in *Animal Rights: Current Debates and New Directions* לעיל ה"ש 164, עמ' 149. לדעתו של Epstein, לא בהכרח יש קונפליקט בין האדם לבין בעל החיים, המגדל יכול גם לשמור על בעל החיים מפני פגיעה חיצונית כגון פגעי מזג אוויר, מחלות או צדדים שלישיים ולהתייחס לבעל החיים באופן הומני כדי לשפר את רמת המוצר שהוא עתיד לשווק לבשר, לרבות לצמצם למינימום את חששו של בעל החיים בעת שהוא מובל לבית המטבחיים. שם עמ' 148.

²²⁰ Schneider, לעיל ה"ש 21 עמ' 491; Geiman, לעיל ה"ש 11, עמ' 130.

²²¹ חיות המשק מכונות באנגלית גם *farm animals*, אך גם *livestock*, אשר בתרגום חופשי הינו "סחורה" חיה.

המודל העכשווי של תנאי הגידול המקובלים בחקלאות התעשייתית הוא תוצר של כמה מרכיבים אשר שזורים זה בזה : דרישה צרכנית, גישה כלכלית, ופיתוח מדעי. האפשרות לשנות את התפיסה הנוכחית באופן משמעותי צריכה להיבחן גם אל מול השאלה האם ניתן מעשית וכלכלית, לחזור באופן סיסטמתי למודל של גידול במשק המשפחתי הקטן, גם מן ההיבט של ניהול סיכונים. על מנת שהחברה המודרנית תוכל לתפקד באופן יעיל יש לבחון את הסיכון שכרוך בהוצאה לפועל של השינוי, תוך בחינת קווי המתאר של השינוי הרצוי, אל מול המטרה של חברה יעילה המתפקדת באופן שוטף. תפקוד חלק ושוטף, דורש חשיפה מינימאלית לסיכון.²²²

הפגיעה ברווחת בעלי החיים במסגרת שיטות הגידול המודרניות, מוסברת בכך שמדובר בתוצר לוואי בלתי נמנע של יעילות החקלאות. ואולם לא ניתן להתעלם מן העובדה שכתוצאה משיטות אלה, הפכה החקלאות התעשייתית לענף משגשג והיא שזורה כחלק בלתי נפרד מן הכלכלה הגלובלית. כעת, עולים אכן באופן ברור הפגמים במודל התעשייתי, אך יחד איתם גם עולים הסיכונים האינהרנטים במעבר והשינוי מן המודל התעשייתי למודל רצוי חדש שיאפשר גידול חיות משק ברווחה גדולה יותר.

החברה המודרנית הפכה להיות תלויה ונסמכת על מוצרים מן החי בייצור המוני, בעלות נמוכה - תהליך אשר דורש מצידו גידול של מזון לבעלי חיים בכמויות גדולות - אשר דורש מצידו סובסידיות ותמיכות ממשלתיות, מתקני גידול חקלאיים, אנטיביוטיקה, ופגיעה ברווחת חיות המשק. נטישה של המודל הזה כעת תגרום למהפך כלכלי משמעותי, אי שקט חברתי, וערעור האמון באותם אלה אשר אמונים על שמירת החברה. בסיכומו של דבר הגנה על החברה מן הסיכון החברתי והסביבתי אשר יוצרת השיטה הקיימת - מציבה את אותה חברה, באותו סיכון מכיוון אחר. סיטואציה כזו דורשת ניתוח סיכונים יסודי, אשר ספק אם אותו המנגנון אשר יצר את הסיכון, מסוגל לבצעו.²²³

יתר על כן, הגידול בחקלאות התעשייתית הוא פרי תהליך ארוך ורב שנים, שמקורו בעובדה שמרבית האנשים אינם מעוניינים עוד לגדל את מזונם בעצמם, והמשכו בהכרה שאין אפשרות לספק את צריכת המזון של אוכלוסיית העולם ההולכת וגדלה על ידי משקים משפחתיים קטנים שכושר הייצור שלהם נמוך. סופו של התהליך, הוביל להקמת משקים המתמחים בייצור בקנה מידה גדול, אולם תהליך אבולוציוני זה, מערב תפיסה שלמה שבסופו של דבר הרחיקה את האדם באופן מודע מן הקשר שלו לבעלי החיים אותם הוא מגדל. המבנים החקלאיים הוקמו בקרקעות שוליות, גם מסיבות של עלויות קרקע ועבודה, גם מסיבות של סניטציה וגם כדי להרחיק את תופעות הלוואי של הרעש, הריח והאבק הנלווים לפעילות החקלאית מאזורי המגורים - תופעות אשר נתפסות על ידי מרבית האוכלוסייה שאיננה חקלאית - כמטרד של ממש. הריחוק הפיזי של מבני הגידול ממרכזי האוכלוסייה, הרחיק את בעלי החיים מן הסביבה האנושית, ניתק את הקשר של האדם לבעלי החיים, ובסופו של דבר, למרבה הצער, החליש את המודעות של הציבור, עד כדי התעלמות מרצון וחוסר קשר מוחלט למקור המזון. לכך יש להוסיף את השאיפה לחיי נוחות המאפיינת את העולם המודרני וקרוב לוודאי גם את רצונו של האדם לעצימת עיניים מודעת באשר לדרך ייצור המזון הקשורה לאותה סכיזופרנייה מוסרית אשר נדונה

²²² Ulrich Beck, *Risk Society*, 54 (Sage Publications Ltd. 2007) (1986); David N. Cassuto, Owing

. What you Eat: The Discourse of Food, *Pace Law Faculty Publications* (2010)

²²³ David N. Cassuto, לעיל ה"ש 222 עמ' 60.

לעיל. כך או כך, שתיהן מלמדות על כך שעבור רוב הציבור ביצה היא פשוט ביצה, ללא קשר לדרך בה יוצרה.

בעשורים האחרונים נשמעים אמנם קולות ביקורת בדבר ההיבטים האתיים והמוסריים הנוגעים לרווחת בעלי חיים. על פי תפיסה זו, יש להבחין בין ביצה המיוצרת על ידי תרנגולות הגדלות בלולי "חופש", איננה דומה לאותה ביצה הגדלה בלולים קונבנציונאליים. על פי אותה תפיסה – המוצר הראשון הוא מוסרי, ואילו השני איננו כזה. ואולם הגידול באוכלוסייה, העלייה ברמת החיים, ושינויי התפיסה המהותיים שמזמן העולם התעשייתי המודרני, ובכלל זה תהליכי העיור וחיי הנוחות אותם מבקשים הצרכנים - מעוררים ספק רב אם ניתן עוד לחזור לשיטות הגידול הקודמות. נדמה שלא נטעה אם נאמר כי חזרה לשיטות הגידול של המשקים המשפחתיים הקטנים במודל הפסטורלי של "הדוד משה" שבו משוטטים חיות המשק בחופשיות בחווה המשפחתית הקטנה - איננה מעשית עוד.

אין זאת אומרת עם זאת, שיש לקבל את המצב הקיים ככזה שאינו בר תיקון. בהחלט יש לשאוף לשיפור רווחת בעלי החיים ככל שהדבר ניתן. ברור עם זאת שהכנסת תיקונים במערכת היחסים שלנו עם חיות המשק באקולוגיית השוק²²⁴ הנוכחית, ככל שהיא ניתנת לביצוע, היא תהליך ארוך ורב שלבי שיש לבצע אותו בזהירות רבה, תוך הכרת המגבלות של התפיסה הקיימת.

2. שאלות של מוסר, פלורליזם והאוטונומיה של הצרכן

על אף שלכאורה קיים קונצנזוס באשר חשיבות קידום רווחת בעלי החיים, שאלת משקלם של השיקולים העומדים ביסוד הדיון האם להתיר פרקטיקה הגורמת סבל לבעלי חיים הינה שאלה שאין לגביה הסכמה. כפי שנרקם כחוט שזור לאורך כל המאמר, בדומה לשאלה הנוגעת לגידול חיות מחמד, גם השאלה לגבי שימוש בחיות המשק – מזמנת שתי תפיסות עולם שונות שהבסיס שלהם הוא ערכי מוסרי, ואשר כל אחת מהן היא תפיסה לגיטימית. האחת – אשר משקפת את עמדתו של רוב הציבור הינה כי שימוש בבעלי חיים למטרת מזון הוא לגיטימי, והשנייה ששימוש כזה הוא פסול לבעלי²²⁵. בהנחה שברור לכל שגידול בעלי חיים לצרכי מזון כרוך מטבע הדברים בסבל לבעלי החיים, תיטה התפיסה הראשונה להתיר את פרקטיקות הגידול המקובלות גם אם הן אינן "נוחות" עבור בעלי החיים, השנייה לעומתה, תבקש להעצים את הסבל הנגרם לבעלי החיים אף מפרקטיקה פשוטה ושגורה של גידול בעלי חיים בתנאי שבי.

תהא אשר תהא תפיסת העולם הערכית הנוגעת לרווחת בעלי החיים, ניתוח המציאות נעשה בסופו של דבר מנקודת מבט אנושית²²⁶. נקודת מבט זו תלויה במידה רבה בתפיסתו הסובייקטיבית של אותו מותב אשר נדרש לדון בו²²⁷, ובתורת שכזה הוא עשוי להיות מוכרע על

²²⁴ המונח Market Ecology מתייחס להשפעה המצטברת של הסביבה התרבותית, הכלכלית, הפוליטית, החברתית והטכנולוגית על התכניות, המדיניות והאסטרטגיות של הפירמה.

²²⁵ ראו למשל אתר ארגון אנונימוס בכתובת <http://anonymous.org.il>. אנונימוס הוא מבין הארגונים העומדים מאחורי העתירה בעניין "נח" ראה בכתובת <http://anonymous.org.il/cat47.html>. רוח דומה ניתן לראות באתר ארגון "שבי" לשחרור בעלי חיים בכתובת www.free.org.il (נבדקו לאחרונה 25.1.2013)

²²⁶ Maneesha Deckha, לעיל ה"ש 190

²²⁷ Matthew Liebman, Who The Judge Ate For Breakfast: On The Limits of Creativity in Animal Law and the Redeeming Power of Powerlessness, 18 *Animal Law Review* 133 (2011)

פי תפיסות אידיאולוגיות לבר משפטיות – חברתיות, תרבותיות ואחרות. הקושי הגדול בעניין זה הוא בשניים: ראשית, מדובר בשתי תפיסות שונות ששתיהן לגיטימיות, ולפיכך על פניו אין זה נכון בהכרח להכריע ביניהן; ושנית, הוא מעורר חשש מכניסה של שיקולים מוסריים סובייקטיביים אישיים לתוך תהליך הביקורת השיפוטי, אשר יסכנו את האופי האובייקטיבי והתבוני של המשפט.²²⁸

לעובדה זו אמור להינתן משקל משמעותי על ידי בית המשפט בעת שהוא מפעיל ביקורת שיפוטית. ביקורת כזו, על פניו אינה אמורה לתת ביטוי להשקפות מוסריות סובייקטיביות של השופט אלא להגיע לתוצאה משפטית אשר משקפת אף היא את ההשקפה הקולקטיבית של החברה. החברה הישראלית היא חברה פלורליסטית שיש בה דעות רבות ומגוונות בנוגע לנושאים ציבוריים וחברתיים שונים. משטר דמוקרטי בחברה פלורליסטית חייב להיות מבוסס ככלל על סובלנות לדעות של הזולת ובכלל זה לגלות סובלנות לעיתים גם לדעה לא סובלנית.²²⁹ כללים אלה, חיוני שיחולו גם על תהליך הביקורת השיפוטית.

אלא שגם המודעות, איננה מפשטת את העניין. העיסוק בשאלות מוסריות הוא מורכב מאוד, אנשים נוטים לייחס משקל שונה לערכים שונים. למושג מוסריות יש גרסאות שונות, מתוחכמות יותר ומתוחכמות פחות. המשותף להן הוא הרעיון שבתחום המוסרי לא ניתן לומר על טענה כלשהי שהיא נכונה או צודקת יותר מזולתה.²³⁰ דבר שנתפס כמוסרי וצודק בחברה אחת עשוי להיתפס כבלתי מוסרי בחברה אחרת, וכך גם אצל יחידים. עובדה זו עלתה באופן בולט בסיפור על רווחת חיות המחמד. הכרעה בין שתי עמדות מוסריות שונות עשויה להוביל לגיוס הצדק לצידה של עמדה אחת ועל ידי כך שלילתו מן העמדה המנוגדת כאשר הבסיס להכרעה כזו איננו מבוסס על מבחנים אובייקטיביים אלא מבטא את תפיסת עולמו הפנימי של אותו סובייקט אשר בוחן את הסוגיה ולפיכך הוא איננו שיפוט תבונית, שהרי אילו כך היה, הרי שלכאורה הייתה אמורה השקפה זו להיות בעלת תוקף אוניברסאלי.²³¹

מבחינה זו הנחת עתירה מסוג זו שבעניין "נח", הציבה את בית המשפט מראש בעמדת פתיחה בעייתית באשר מבלי משים, הוא נדרש כעת להכריע בין שתי תפיסות העולם. מטעם זה, מוטב היה לדעתנו, לו בחר בית המשפט לבחון את החלטתה של הרשות דרך משקפי הביקורת השיפוטית על סבירות ההחלטה המינהלית, מבלי להתערב בשיקול דעתה המקצועי. עצם בחירתו של בית המשפט לבחון את ההצדקה המונחת בגידול אווזים לצרכי ייצור כבד, העמידה אותו בהכרח בסיטואציה בה היה עליו להכריע האם הפרקטיקה "חשובה" אם לאו – דבר אשר העלה את הדיון בפסק הדין מלכתחילה על מסלול הסובייקטיביות, שכן שאלה זו, היא שאלה שיש ליתן בה משקל להעדפות הצרכניות של החברה והיא איננה יכולה, לדעתנו, להיות מוכרעת על בסיס החלטה שיפוטית – בה הצרכן הנורמטיבי – אינו צד להליך.

²²⁸ דני סטטמן, הצדק כ"שדה פרוץ" מעמד המוסריות בעיני בית המשפט העליון, **מחקרי משפט** יט 569 תשס"ג-2003. לשיפוט על פי אמות מידה סובייקטיביות בסוגיות הקשורות לבעלי חיים ראה Matthew Liebman, לעיל ה"ש 227.

²²⁹ בג"צ 910/86 **רסלר נ' שר הביטחון**, פ"ד מב(2) 441, פסקה 68 לפסק הדין לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) ברק.

²³⁰ דני סטטמן, לעיל ה"ש 228, עמ' 570.

²³¹ סטטמן, שם, עמ' 572.

בנקודה זו נעיר כי חוק ההגנה על בעלי חיים מסמיך את שר החקלאות להתקין תקנות בהתחשב בצרכי החקלאות²³². המונח "צרכי החקלאות" פורש על ידי בית המשפט כ"אינטרס הלגיטימי של החקלאים בשימור פרנסתם כחלק מענף החקלאות המקודם על ידי רשויות המדינה"²³³. שלא כמו בית המשפט, אין אנו סבורים שהמחלוקת בעניין "נח" היא מחלוקת בין ארגוני זכויות בעלי חיים לבין החקלאים. החקלאות הינה יצרנית המזון של האוכלוסייה. הבחירה איזה גידולים לגדל ובאיזה היקפים היא ביסודה תוצאה של ברירת צרכנים, ולא של המגדל. ככל שאין ביקוש למוצר מסוים – אין מקום לייצר אותו. החלטה קולקטיבית של החברה להפסיק ולצרוך בשר למשל – תוביל את החקלאים באופן מיידי לחדול מגידול בעלי חיים לצרכי בשר. כוחות השוק והעדפת הצרכנים הם אם כן אלה שיוצרים את הצורך במוצר מסוים. מטעם זה, צרכי החקלאות הם למעשה צרכי הציבור ולא צרכי החקלאים.

הגשת העתירה בעניין "נח" נגד שר החקלאות והמגדלים מיצבה את המחלוקת כמחלוקת בין החקלאים לבין ארגוני זכויות בעלי החיים ולא כמחלוקת הרחבה יותר, דבר שהוביל לכך שקולו של הציבור לא נשמע בעתירה זו. לטעמנו, בשאלה מסוג כזה אמורה היתה ההשקפה הקולקטיבית של הציבור לקבל ביטוי בדרך כלשהי, בין באמצעות ב"כ היועץ המשפטי לממשלה ונציג משרד החקלאות ובין באמצעות בית המשפט – לו הוא היה שוקל את ההעדפות הצרכניות של הציבור. יוצא איפוא שהחלטתו של בית המשפט העליון יש בה משום פגיעה בהעדפות של ציבור הצרכנים – שלא לומר שלילת יכולת הבחירה של הצרכנים – והיא נקבעה באמצעות הכרעה בין תפיסות מוסריות שונות, על אף שאין לומר שאחת מהן נכונה יותר מן השנייה. במובן זה, ביטולה של הפרקטיקה המייצרת כבד אווז תוך שימוש במבחני המידתיות הציפה בדיוק את התופעה ממנה ככלל יש לחשוש – גיוס ה"צדק" לצידה של עמדה מוסרית אחת, ועל ידי כך שלילתו מן העמדה המנוגדת. תוצאת פסק הדין יש בה למעשה משום העדפה של עמדה מוסרית שמיוצגת על ידי ארגון רדיקלי קטן אשר תפיסת עולמו מבקשת לאסור על גידול בעלי חיים לצרכי מזון באופן מוחלט, לא למותר לציין כי עמדה זו איננה מבטאת כלל ועיקר את עמדתו של רוב הציבור. במובן זה תוצאת פסק הדין בהכרח משקפת עמדה סובייקטיבית לחלוטין ובתורת שכזו יש בה פגיעה בפלורליזם ובאוטונומיה של הצרכן.

זאת ועוד, בית המשפט בחר לבסס את החלטתו על הנימוק לפיו המוצר הנדון הוא מוצר "מותרות". תחת ניסיון לאמץ אמות מידה ברורות שיגדירו כיצד לבחון את רווחת חיות המשק לצורך שיפור תנאי הגידול, הפך מבחן ה"מותרות" לנושא המרכזי בפסק הדין. בהנחה שפרקטיקות הגידול כולן פוגעות בבעלי החיים, ביטולה של הפרקטיקה המייצרת כבד אווז תוך שימוש במבחני המידתיות רק משום שמדובר במותרות מעוררת לא מעט תהיות. לדעתנו השימוש ב"מבחן המותרות" והנחת סוג המוצר במרכז הדיון מעצימה את התחושה שמדובר בשיפוט סובייקטיבי נעדר אמות מידה ברורות. מבחינה זו אנו מצטרפים לחשש אותו ביטא כב' השופט (כתוארו אז) גרוניס, בדעת המיעוט שלו בפסק הדין. לטעמנו סוג המוצר, והשאלה האם הוא חיוני להבטחת צרכי קיומו של האדם איננה רלוונטית וזאת בשל כמה טעמים: ראשית, בשר ומוצרים מן החי אינם בהכרח חיוניים להבטחת צרכי קיומו של האדם. האדם

²³² סעיף 19 לחוק ההגנה על בעלי חיים

²³³ פסקה 23 לפסק דינה של כב' השופטת שטרסברג כהן בפסק הדין בעניין "נח".

מסוגל לנהל תזונה תקינה ובריאה אף ללא מזון מן החי²³⁴. לא מדובר אם כן בצורך קיומי אלא בבחירה לגיטימית של סוג המזון. הסוברניות של הצרכן וזכותו לבחור את מזונו היא זכות צרכנית בסיסית, בין אם מדובר במזון בסיסי ובין אם מדובר במותרות.

שנית, הנחת סוג המזון לדיון מייצרת מחלוקת בשאלה היכן עובר קו הגבול וכיצד תבוצע האבחנה. על מנת להמחיש את הדברים ניטול לדוגמא את הפרקטיקה של גידול עגלי חלב – בשרו של עגל חלב נחשב מעדן והוא בוודאי איננו "חיוני" להבטחת צורכי קיומו של האדם. גידול עגלים בפרקטיקה המקובלת כיום הוא מושא לביקורת בקרב ארגוני זכויות בעלי חיים כפי שהובא לעיל²³⁵. ככל ששיפור הרווחה של העגלים באמצעות גידול קבוצתי, הגדלת מרחב המחיה ומתן תזונה ונוזלים במידה מספקת הוא פיתרון מספק – כי אז אין מחלוקת כי יש לשאוף אליו ולשפר ככל הניתן את תנאי הגידול. אלא שעמדתם של ארגוני זכויות בעלי החיים הינה שהפרקטיקה כשלעצמה היא פרקטיקה אכזרית שיש לבטלה. זאת ועוד, על פי המבחן שהציב בית המשפט העליון בפסק דין "נח" – העובדה שמדובר במותרות עשויה כשלעצמה להטות את הכף עד כדי ביטולה של אותה פרקטיקה. על פי מבחן זה, בשר עגל חלב עומד באותה שורה עם כבד אווז ודינו להתבטל.

עמדה זו מעוררת שורה של שאלות שהראשונה שבהן עניינה: האם, ובאיזה מידה צריכות העדפות של ציבור מסוים, להגביל את יכולת בחירת המזון של ציבור אחר²³⁶ והאם ראוי שהחלטה מסוג כזה תתקבל על ידי מערכת המשפט? הדת היהודית אוסרת למשל על אכילת סוגי מזונות מסוימים. על אף זאת, המחוקק הישראלי לא אסר זאת והתיר את הברירה האם לצרוך מוצרים אלה אם לאו – לבחירתו החופשית של הצרכן. היכן עובר קו הגבול ומתי יתערב המחוקק? האם בחירתו של חלק ניכר (שלא לומר החלק הארי) מן האוכלוסייה, לכלול בתזונתו מוצרים מן החי הופכת אותו לאכזרי, בלתי מוסרי או בלתי הומני? או שמא הדברים נכונים רק כאשר מדובר ב"מעדן"? למי נתונה ההחלטה ועל בסיס איזה אמות מידה מוסריות או הומניות?

מהי מוסריות ומהי הומניות ככל שהדבר נוגע ליחסי האדם ובעלי החיים: האם החלטת בית המשפט העליון על דילול אוכלוסיית החתולים היא מוסרית? האם היא הומנית²³⁷? מה מלמדת העובדה שרובנו נועלים נעלי עור? האם זהו מוצר מותרות או שמא השימוש הרווח הפך אותו למוצר חיוני? כיצד ניישב אותה עם ההחלטה לאסור גידול כבד אווז או עגלי חלב? היכן עובר הגבול בין מעדן מוסרי ומעדן שאינו מוסרי? האם גידול עגלי חלב בקבוצות, בתנאי מרחב ותזונה נוחים יותר הופך את המעדן ל"מוסרי יותר"?

זאת ועוד: משקל גדול מוענק בעת האיזון למידת הכאב הנגרם לבעלי החיים בפרקטיקות הגידול המקובלות והן נתפסות כבלתי הומניות. אך האם פרקטיקה שמלווה בכאב היא אסורה ביסודה? ככל שכן, להיכן נסווג פעולות מקובלות שמושרשות עוד משחר קיומנו כמו ברית המילה? שהרי אין תינוק שלא בוכה, מדמם וחש כאב בעת שהוא עובר טקס זה. האם קיום הטקס הופך כל הורה יהודי, או אותנו כעם היהודי בכללותו לבלתי הומניים? האם יש לחדול מן הפרקטיקה הכואבת

²³⁴ ראה Darian M. Ibrahim, The Anticruelty Statute, לעיל ה"ש 40 עמ' 183 ושורת האסמכתאות והמחקרים המובאים שם בה"ש 29.

²³⁵ לסקירה על גידול עגלי חלב ראה בפרק ד(2) לעיל.

²³⁶ ראה (1997) 281 Food Policy 22(4), R.M. Bennett, Farm Animal Welfare and Food Policy.

²³⁷ עניין העמותה למען החתול, לעיל ה"ש 2. כאמור לעיל, באותו מקרה קבע בית המשפט העליון כי נקיטת צעדים לדילול אוכלוסיית החתולים הינה מוצדקת.

הזו ? או שמא יש לבצע אותה באלחוש ? למי נתונה ההחלטה ? האם המחלוקת בנושא חוקיותה של מילת ילדים כפי שעלתה בבית משפט אירופאי אמורה לשנות את עמדתנו²³⁸ ? וכיצד נתייחס לפרקטיקות אחרות שמסבות כאב לבעלי החיים בכללם תהליך ההמתה ? האם עצם הכאב יש בו כשלעצמו כי להסיק כי מדובר בפרקטיקה פסולה ?

זו אף זו : הפעילות לשיפור רווחת בעלי החיים נתפסת ומוצגת בעולם המודרני כפעילות "הומנית". אם כך הדבר, כיצד נסווג את הדעה המשתקפת במאמר? האם היא הופכת בהכרח את המחברת לבלתי הומנית ? האם העובדה שהמחברת הינה צמחונית משנה את התשובה ? על פי איזה קנה מידה ייקבעו הדברים ?

חלק משאלות קשות אלה אשר צפות מן המחלוקות החברתיות שעולות מן העיסוק בנושא יידונו להלן בהמשך המאמר, ואולם מכלול הקשיים העולים מהן מובילים אותנו ראשית למסקנה כי מבחן ה"מותרות" אשר על פיו הכריע בית המשפט את פסק הדין בעניין "נח" הוא לדעתנו מבחן בעייתי אשר נעדר אמות מידה אובייקטיביות ברורות, ובתורת שכזה הוא מעלה חשש באשר לקריטריונים והפרמטרים לפיהן תיבחנה פרקטיקות גידול נוספות, דוגמת אלה אשר נזכרו לעיל, ככל שהן תובאנה לבחינה שיפוטית.

המסקנה השנייה העולה מפסק הדין היא אותה זו אשר הצגנו עוד בראשית הדיון : המחלוקת האמיתית איננה נוגעת לרווחת חיות המשק אלא היא מונחת עמוק הרבה יותר, בחיץ בין שתי תפיסות עולם שונות אשר שתיהן לגיטימיות. לדעתנו, מחלוקת כזו, ספק אם מקומה בערכאות השיפוטיות כלל : העולם הפוסט-מודרני מזמן לנו אתגרים ערכיים ומחשבתיים לא פשוטים. המעבר לעולם "טוב יותר" בו האדם הוא חלק אינטגרלי מן הטבע וממלכת החיות, ואשר דוגל ב"התקדמות חברתית" לקראת עתיד שבו כל אדם וחי יכול לממש את זכותו לחיים ולחירות, שם דגש על התבונה האנושית וחירות הפרט. בתוך כך מעודד השיח הפוסט מודרני פלורליזם וריבוי קולות, אך דווקא משום כך, הוא אמור לתת לגיטימציה לתפיסות עולם שונות, ולקבל את השונות האנושית. לפנינו שתי תפיסות עולם, שתיהן ערכיות בה במידה, ושתיהן יכולות להיות מקובלות ורצויות בעיני הומניסטים בני זמננו. על כן, ומשמדובר במחלוקת בין שתי תפיסות עולם אשר שתיהן לגיטימיות, אין הליטיגציה הדרך הראויה לפיתרון המחלוקת לדעתנו. התפיסה התבונית המאפיינת את הפוסט מודרניזם מחייבת כי החלטה כי שתי תפיסות ערכיות לגיטימיות תתקבל בדרך תבונית ולא בדרך של כפייה בדמות הכרעה שיפוטית. שינוי משמעותי ברווחת חיות המשק, דורש מפנה בהעדפות החברתיות בנושא השימוש בבעלי חיים כמזון. רק החלטה חברתית קולקטיבית להפסיק אכילת בעלי חיים היא החלטה אשר עשויה לשפר באופן מהותי את רווחת בעלי החיים הגדלים לצרכי מזון²³⁹. עד אשר שינוי כזה יוטמע באופן אינהרנטי בתפיסת העולם החברתית שלנו, שיפור רווחת בעלי החיים יהיה אפשרי רק בדרך של תיקוני בנייים שהשפעתם מועטה יחסית.

²³⁸ בחודש יוני 2012 אסר בית המשפט המחוזי בקלן – גרמניה על ביצוע טקס ברית מילה וקבע כי מילת ילדים אינה חוקית שכן היא מהווה פגיעה גופנית ביילוד ומוגדרת כנוק קשה ובלתי הפיך לשלמות הגוף. ראה : ע. אדרת, מילת ילדים אינה חוקית, "הארץ" 26.6.2012 בכתובת : <http://www.haaretz.co.il/news/world/1.1741051> (נבדק לאחרונה 19.1.2013)

²³⁹ Ibrahim, לעיל ה"ש 15, עמ' 115.

אין זאת אומרת, עם זאת כי נושא מוסרי בהכרח אינו שפיט. הוא עשוי להיות שפיט ככל שישנם כללים ברורים כיצד יש לשפוט אותו. יתר על כן, מערכות היחסים של העולם המודרני מתנהלות על פי מסגרת כללים וחוקים ברורה וידועה, ולכן קיימת ציפייה בסיסית שפעולותינו ופעולתם של אחרים, לרבות רשויות השלטון, יתבססו על כללים משפטיים ברורים²⁴⁰. בנסיבות העניין דנן, מחדדת עובדה זו את הצורך באימוץ מבחן משפטי ברור אשר יקבע נורמות ואמות מידה אובייקטיביות. העדר מבחן משפטי ברור עלול להוביל לתוצאה לפיה שיקול הדעת של השופט יקבע בכל מקרה ומקרה איזו פרקטיקה גורמת סבל והאם הסבל הוא בנסיבות אותו עניין "מוצדק" או "לא מוצדק". ואולם מאחר והלכה למעשה כל הפרקטיקות החקלאיות גורמות סבל לבעלי החיים, הרי שהשופט המנסה לצייר אבחנה ברורה בשדה לא ברור זה - עשוי למצוא את עצמו תועה ותוהה²⁴¹.

משהובאה מחלוקת מסוג כזה אל פתחו של בית המשפט, על בית המשפט לתור אחר רציונל ברור והגיוני, אשר מייצג קו קוהרנטי שניתן יהיה ליישום גם במקרים אחרים ואשר משקלל גם העדפות חברתיות לגיטימיות אחרות. התעלמות מעמדה זו – תזמן החלטה שאיננה מבטאת את ההשקפה הקולקטיבית של החברה, ובהכרח תהיה סובייקטיבית – כפי שלדעתנו קרה בפסק הדין בעניין נח.

המסקנה השלישית העולה מפסק הדין הינה כי התוצאה של הכרעה שיפוטית בשאלה דוגמת זו אשר הובאה בפני בית המשפט בעניין נח עשויה להיות, ויש בה הלכה למעשה משום פגיעה באוטונומיה של הצרכן. האספקט הנוגע לאוטונומיה של הפרט הוא אספקט מרכזי בעולם המודרני. בהשוואה לזמנים עברו בהם פטרנליזם היה הערך השולט, אנו חיים כיום בעידן של אוטונומיה שבו זכותו של הפרט לקבל החלטות ולבחור באופן אישי את העדפותיו נחשבים לערך מרכזי. האוטונומיה באה לידי ביטוי גם בפלורליזם וריבוי הדעות המאפיין את החברות המודרניות במשטרים הדמוקרטיים וגם בפתיחות והסובלנות לשונות שהיא כה נפוצה כיום.

לאוטונומיה יש גם מימד כלכלי והיא משתקפת גם בתרבות הצרכנית שלנו וביכולתו של הצרכן לבטא את העדפותיו. פן אחד של האוטונומיה הצרכנית הינו הזכות לדעת מהם מרכיבי המזון, אולם פן שני של האוטונומיה מעוגן גם בדוקטרינה של הסכמה מדעת. מרבית הצרכנים יודעים מהו מקור המזון מן החי, והם מבקשים להמשיך ולצרוך אותו²⁴². אנו עוסקים במוצר מזון, זכותם של הצרכנים היא לקבוע מה יכניסו לפיהם וממה ימנעו²⁴³. רוח הפלורליזם המאפיינת את החברה הישראלית, ניכרת גם בריבוי הטעמים וההעדפות הצרכניות. בישראל מתגורר קיבוץ

²⁴⁰ האמונה בתפקידו של המשפט כאחד האמצעים החשובים ביותר של העידן המודרני באה לידי ביטוי בפרויקט כלל עולמי המכונה The World Justice Project בכתובת: <http://www.worldjusticeproject.org/> אשר מטרתו העיקרית היא קידום שלטון החוק כבסיס לחברה פתוחה ומשועשרת (נבדק לאחרונה 28.3.2013).

²⁴¹ פסק הדין האנגלי בעניין **McLibel**, לעיל ה"ש 181 ממחיש היטב את הקושי. באותו מקרה נדון מקרה הפיצו הנתבעים עלונים ובהם ביקורת והשמצה על פעילותה של ענק המזון המהיר McDonald's. בין היתר נטען בעלונים כי חברת מקדונלדס היתה אחראית לרצח ועינוי של אינספור חיות משק. השופט הגדיר את השאלה המשפטית כ"האם העלונים דייקו כאשר ציינו שמקדונלדס אחראית לפרקטיקות אכזריות במהלך הגידול וההמתה של בעלי החיים שמשמשים לייצור הבשר של רשת המזון". חשיבות פסק הדין הוא הסטנדרטים שהציב השופט כדי לקבוע האם הפרקטיקה היא אכן אכזרית מבחינה משפטית. המבחן שקבע בית המשפט שם הוא: "האם הפרקטיקה היא מכוונת, והאם היא גורמת סבל אינטנסיבי מספיק, למשך פרק זמן אשר עשוי לענות על ההגדרה 'התעללות'". הגדרה זו איננה מספקת הדרכה ואמות מידה ברורות מהו סבל מספיק, מה זה אינטנסיבי, ומהו פרק זמן ארוך דיו. ראה **Marlene Arnold Nicholson, McLibel: A Case Study in English Defamation Law, 18 Wisconsin International Law Journal 1, 102 (2000)**.

²⁴² ראו למשל רענן שקד, איך לא הפכתי לצמחוני, ידיעות אחרונות 7 ימים 22.3.13; אראל סג"ל, בשר זה הכרחי, מעריב nrg (23.3.13) <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/454/889.html>

גלויות שלם, עדות שונות, דתות שונות, יהודים מוסלמים ונוצרים, תושבי קבע ושאינם, אוכלי כשר ושאינם, אוכלי בשר ושאינם, כולם מקובלים ורצויים במקומותינו ללא קשר לתפיסותיהם המוסריות או להעדפות הקולינריות שלהם. אין מקום שהמשפט הישראלי, כבבואה של החברה הישראלית, ינקוט במדיניות של איסור מוחלט בשל העדפות מוסריות או העדפות צרכניות שונות. למעשה, גם במקרים קיצוניים כאשר מדובר במוצר שהוכח כפוגע בבריאות דוגמת סיגריות, או לחילופין במוצר שמנוגד ואסור על פי ההלכה הישראלית דוגמת חזיר²⁴⁴, אין הדין הישראלי שולל צריכה של מוצרים אלה. מוצרים אחרים שאינם גדלים בישראל מיובאים דרך קבע ומצויים על מדפי המרכולים לצרכנים אשר חפצים בכך.

ההכרה בשונות, כביטוי של פלורליזם, גם בהקשרה הצרכני, היא תוצר לוואי של עיקרון השוויון שנגזר מזכותם של קבוצות ופרטים להכרה על אף השונות. האוטונומיה של הצרכן באה לידי ביטוי בחופש הבחירה. "לכל צרכן וצרכן העדפות בנוגע למזונותיו, העדפות המבטאות לעתים את האידיאולוגיה שהוא מאמין בה כדרך לחיים נכונים או בריאים. אכן, זה שאינו שומר כשרות יוכל לומר לשומר הכשרות: מה קרה אם אכלת מזון שאינו כשר; לא נגרם לך כל נזק. לא זו השקפתו של מי שמבקש לשמור על כשרות או לאכול רק מזון אורגני או מזון דל שומן"²⁴⁵. הטלת איסור מוחלט על אחת משתי ההעדפות תהא משום פגיעה באוטונומיה.

כך גם במקרה דנן. גידול בעלי חיים לצרכי מזון – על ענפיו השונים איננו בלתי חוקי, למעשה ההיפך המוחלט הוא הנכון, זהו שימוש אשר הוכר כלגיטימי עוד משחר ההיסטוריה, והוא נכון גם כיום. כבד אווז הוא מוצר אשר נתפס כמעדן הנצרך – יש אומרים כ- 5000 שנה במקומות שונים בעולם²⁴⁶; תרבויות אחרות עושות שימוש בבעלי חיים שאינם מקובלים במקומותינו. כך, גם במדינות המתפתחות, אך גם במדינות מערביות מתקדמות²⁴⁷. הצרכן הישראלי – בדרך כזו או אחרת, בארץ, או בחו"ל – נחשף למוצרים אלה. הוא רשאי לצרוך אותם, והוא רשאי לבחור שלא – הכל בהתאם להעדפותיו והשקפותיו. הרוח המאפיינת את הפלורליזם והליברליזם שבמקומותינו איננה מצדיקה הטלת איסורים על צריכת מוצרים – גם אם הם שנויים במחלוקת. צרכי השוק והעדפותיו באים לידי ביטוי בסופו של דבר בהופעתו של המוצר בשוק. כך למשל פתוחים שערי הייבוא לכניסתו של כבד אווז מתוצרת זרה גם כיום ולאחר פסק דין נח על אף שהיא מיוצרת במקומות אחרים בעולם בדיוק על פי אותה פרקטיקה "פסולה" לכאורה. העובדה שהצרכן הישראלי ממשיך לצרוך מוצר שהינו לכאורה "פסול מוסרית" יש בה כמובן משום ביטוי ברור לבחירתו של הצרכן הישראלי, אך מעבר לכך, במישור הרחב יותר, האוטונומיה שמאפשרת את צריכת המוצר במקומותינו, מחייבת גם את התרת הגידול שלו כאן. שאם לא כן, נמצאנו מתווים קו בלתי קוהרנטי מלווה בכשל לוגי שלא ניתן להסביר או להצדיק אותו – בין מוסרית ובין משפטית - באופן מניח את הדעת.

²⁴³ ראו למשל ע"א 1338/97 **תנובה נ' ראבי**, פ"ד נו(4)673, 684; ע"א 10085/08 **תנובה נ' ראבי** (2011) פורסם בנבו בישראל אף מגדלים חזירים למאכל בחוות גידול ייעודיות והנושא אף עתיד לקבל הסדרה ייעודית בחקיקה. ראו טיוטת תקנות צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים) גידול חזירים לצרכים חקלאיים, התשע"ג-2103 באתר משרד החקלאות http://www.moag.gov.il/agri/LawsRegulation/tiutot_takanot/pigs_regulation_2013.htm כן קיימות בישראל חוות לגידול תנינים לצרכי בשר ועורות, וחוות לגידול סרטנים ושרימפסים.

²⁴⁴ תנובה נ' ראבי, לעיל ה"ש 243 עמ' 684 – פסק דינה של כב' השופטת

²⁴⁶ Caro, לעיל ה"ש 54.

²⁴⁷ ראו למשל ענף גידול כלבי ים בקנדה, נורווגיה ואיסלנד. הנוכח לעיל בה"ש 142, ענף גידול צפרדעים בצרפת וכו'.

לדעתנו, תחת הטלת איסור, יכול המחוקק הישראלי לשקול להציע את סימון המוצרים באופן אשר ייתן ביטוי לסוג המוצר ולאופן בו יוצר (לדוגמת ביצי חופש, עוף אורגני, ללא אנטיביוטיקה וכד'). בדרך זו תישמר האוטונומיה של הצרכן והוא יוכל לבטא את העדפותיו בהתאם לתפיסותיו והשקפותיו המוסריות, התרבותיות והדתיות.

הנושא של סימון מוצרי מזון הוא נושא רחב כשלעצמו אשר דורש עיון עצמאי ולפיכך לא נרחיב בו. נציין עם זאת כי המשפט האמריקאי אינו תומך תמיד בכפיית חובת סימון. העמדה הרשמית של ה- FDA הינה כי הנושא של סימון מזון חיוני בעיקר בהקשר של "בטיחות המזון", ולכן ככל שלא קיימת הוכחה של סיכון בריאותי, או בסיס לגיטימי אחר לדרישת הסימון - אין החוק דורש את סימונו. הנושא נדון בפסק הדין בעניין *Amestoy*²⁴⁸ וזכה לתמיכתו של בית המשפט. הבסיס המשפטי לגישה זו מקורו בנימוקים חוקתיים אשר שימשו הגנה למתנגדי הסימון, ועניינם במתח בין זכות הציבור לדעת לבין "חופש הביטוי המסחרי"²⁴⁹: התיקון הראשון לחוקה האמריקאית²⁵⁰, מגן על הזכות לדבר ועל הזכות "שלא לדבר"²⁵¹. עם הזמן הורחבו זכויות אלה הנכללות בגדר חופש הביטוי גם לנושא של ביטוי מסחרי. על פי כך, התבטאות מסחרית (Commercial Speech) הינה כל צורה של ביטוי המפרסמת מוצר או שירות למטרת רווח או למטרה עסקית כלשהי²⁵², והיא מתייחסת לזכותו של עוסק לפרסם או לחילופין שלא לפרסם מידע הנוגע למוצר שלו²⁵³. הזכות שלא לפרסם הינה אם כן חלק מחופש הביטוי המסחרי, היא נגזרת מן התיקון הראשון לחוקה ולפיכך היא זכות חוקתית²⁵⁴.

בפסק הדין בעניין *Amestoy*²⁵⁵, נדון תוקפו של חוק במדינת וורמונט שהטיל חובת גילוי על קיומו של הורמון בייצור החלב. בית המשפט הכיר שם בזכותם של יצרני החלב ש"לא לדבר" (The "right not to speak"²⁵⁶) כנגזרת של חופש הביטוי הקבועה בתיקון הראשון לחוקה. בערעור על החלטה זו קבע בית המשפט לערעורים כי חובת הגילוי שנקבעה בחוק של וורמונט היא פסולה מאחר שהיא פוגעת בזכות החוקתית של "חופש הביטוי המסחרי". זאת מאחר שהיצרנים נדרשים

²⁴⁸ *International Dairy Food Association v. Amestoy*, 92 F. 3d 67 (2d Cir. 1996). (להלן: *Amestoy*). באותו מקרה נדונה עתירה לסימון מוצרי חלב במקרים בהם גידול הבקר כולל הורמון מאיץ גידול אשר מגביר את תפוקת ייצור החלב (Bovin Somatotropin). בית המשפט לערעורים קבע כי התיקון הראשון לחוקה אוסר על המדינה לכפות סוג כזה של סימון מסחרי על מוצרי החלב. סירובה של ה- FDA להיעתר לבקשה לסימון, גררה תביעה נוספת מצד מדענים, אנשי דת ובעלי עניין נוספים: *Alliance for Bio-Integrity v. Shalala* 116 F. Supp. 2d 166 (D.D.C. 2000). גם כאן אשרר בית המשפט את עמדת ה- FDA והתביעה נדחתה.

²⁴⁹ "commercial free speech".
²⁵⁰ התיקון הראשון לחוקה אוסר על חוקים המונעים את חופש הדת, חופש הדיבור, חופש העיתונות, חופש ההתקהלות והחופש לבקר את השלטון. נוסח החוקה ניתן לצפייה בכתובת <http://constitutionus.com> (נבדק לאחרונה 21.12.12).

²⁵¹ הזכות להימנע מדיבור היא נגזרת של זכות הדיבור שהיא תצורה של חופש הביטוי (אין הכוונה לזכות השתיקה שהיא זכות עצמאית הקבועה בתיקון החמישי העוסק בזכויות בסיסיות של חשוד בעבירה)

²⁵² ראה: Daniel A. Farber, Berkeley Law, Commercial Speech and First Amendment Theory, 74 *Northwestern University Law Review* 372 (1979); Robert C. Post, The Constitutional Status of Commercial Speech, 48 *UCLA Law Review* 1 (2000).

²⁵³ נהוג להקביל את זכות הביטוי המסחרי לזכות הביטוי הפוליטית ("Political speech"), לפיה דמות פוליטית יכולה לבחור להביע דעה או להימנע מהבעת דעה במקרים מסוימים. עניין *Amestoy*, לעיל ה"ש 248 עמ' 79.

²⁵⁴ עם זאת נקבע כי זכות זו זכאית להגנה מועטה יותר מצורות אחרות של חופש הביטוי, כאשר ההבחנה בעניין זה תעשה על פי מבחני השכל הישר. Farber, לעיל ה"ש 252 עמ' 372-373 והאסמכתאות הנזכרות שם בה"ש 5 גם בהקשר למבחן "השכל הישר"

²⁵⁵ *Amestoy* לעיל ה"ש 248.

ליתן הצהרה וולונטרית באשר לתכולת המזון שהם מציעים למכירה, כאשר אין חובה חוקית לעשות כן, הצהרה שעשויה לגרום להם נזק שאינו בר תיקון. בית המשפט קבע כי חובת הגילוי אשר נקבעה בחוק של וורמונט היא תוצאה של דרישת צרכנים והיא כופה על יצרני המזון לגלות מידע בקשר למוצר שלהם, במקרים בהם ככלל הם יעדיפו לשתוק²⁵⁷. בית המשפט קבע כי למדינת וורמונט אין שום אינטרס ממשי לדרישת הסימון²⁵⁸; וורמונט לא העלתה שום טיעון בדבר סיכון בריאותי או בטיחותי והציבה את הנושא של "חששות הציבור" כשיקול מרכזי; נקבע, כי אינטרס הצרכנים או סקרנותם כשלעצמה איננה מספקת כדי ליצור אינטרס ממשי וגם אם היא היתה מספקת, גם אז – אין מקום לכפות חובת סימון לאור העובדה שעל פניו אין גבול למידע שהמדינה יכולה לדרוש מן היצרנים לגלות על תהליכי הייצור²⁵⁹. עם זאת, באותו מקרה ציין בית המשפט כי יצרנים יכולים לכפות את כוחם הצרכני באמצעות קניית מזון של יצרנים אשר בחרו לסמן באופן וולונטרי. פסק הדין הינו ההלכה המחייבת בארה"ב גם במועד זה.

הנושא של דרישת סימון הוא נושא אשר יש מקום ליתן את הדעת עליו באופן יותר מעמיק, אולם על פניו, דעתנו היא כי בשונה ממוצר שיש בו סיכון בריאותי ברור בו חובת הסימון מגלמת משום אזהרה מן הסיכון, אין שיטות הייצור ודרך הגידול משום מידע חיוני לצרכן. על פי כך אין מקום לדעתנו לכפות חובת סימון ונכון יותר לאמץ גם בישראל את גישת המחוקק האמריקאי בדבר סימון וולונטרי, כפי שאגב נהוג עובדתית במועד זה.

1. המתווה המשפטי הרצוי – קביעת אמות מידה לגידול בעלי חיים לצרכי מזון

מהו אם כן המתווה המשפטי הרצוי? כיצד תיבחנה פרקטיקות הגידול החקלאיות ועל פי אילו אמות מידה. במילים אחרות: בהנחה שהצרכן הישראלי ימשיך לעשות שימוש בבעלי חיים למזון ולצרכים נוספים, ובהנחה כי קיים קונצנזוס בסיסי באשר לצורך להבטיח את רווחת חיות המשק, כיצד ועל פי אילו פרמטרים משפטיים תיבחנה שיטות הגידול הראויות ביותר לטיפול באותם בעלי חיים. להלן נמנה את אבני היסוד על בסיסם ניתן יהיה למסד את המתווה המשפטי הרצוי:

1. ההשקפה הקולקטיבית של החברה כאמצעי לבחינת המטרות הלגיטימיות

²⁵⁶ שם, עמ' 71. כן ראה: Kirsten S. Beaudoin, On Tonight's Menu: Toasted Cornbread with Firefly: Genes? Adopting Food Labeling Law to Consumer Protection Needs in the Biotech Century, 83 *Marquette Law Review* 237, 253 (1999).

²⁵⁷ Beaudoin לעיל ה"ש 256 עמ' 252-253 והטקסט הנלווה שם לה"ש 82.

²⁵⁸ על פי המבחנים שנקבעו בפסק הדין בעניין *Central Hudson Gas v. Public Service Commission*, 447 U.S. 557, 562-653 (1980), כאשר החובה נוגעת לסימון מזון, המבחן הוא (1) האם חובת הפירוט נוגעת לפעילות לא חוקית והיא איננה מטעה; (2) האם האינטרס של המדינה הוא ממשי; (3) האם הפירוט משרת את אינטרס המדינה; (4) האם הדרישה בחוק אינה מהווה הרחבה מעל לנדרש. מבחן זה ידוע בכינוי כ- "Central Hudson Test".

²⁵⁹ לעיל ה"ש 248 עמ' 73. בית המשפט ציין כי על פניו יכולים הצרכנים לדרוש מידע אינסופי. במקרה שמדובר בבקר למשל, עשויים הצרכנים לדרוש פירוט בדבר סוג הדגן שהבקר צורך לתזונתו, סוג התרופות בהם הוא מטופל, ובאיזה גיל הובא לשחיטה. בהעדר אינדיקציה לכך שהמידע הוא חיוני לבריאות או לבטיחות האדם, או דאגה ממשית אחרת ברמה הממשלתית, לא ניתן לכפות חובת גילוי כזו.

ברמה הבסיסית ביותר, וברובד הראשון של הדיון, יש להניח את העובדה שאין לגביה מחלוקת, ולפיה האינטרס לעשות שימוש בבעלי חיים לצרכי מזון ולצרכים אחרים מוכר על ידי המחוקק כאינטרס לגיטימי בכל המדינות בעולם²⁶⁰.

הנחת יסוד שנייה שלא יכולה להיות לגביה מחלוקת נוגעת לעובדה ששימוש בבעלי חיים לצרכי מזון גורם לבעלי החיים מידה כזו או אחרת של סבל וכי הסבל הוא בלתי נמנע. עמדתו של המחוקק, כאשר היא מלווה בבחירה הצרכנית של רובו הגדול של הציבור להמשיך ולצרוך מזון מן החי, מגלמת במידה רבה את תפיסתה של החברה לפיה אכילת בשר ושימוש בבעלי חיים הינו אינטרס לגיטימי אשר גובר על הרצון שלא לגרום לבעלי החיים סבל.

על פניו קיים כיום קונצנזוס שיש להפחית ככל הניתן את הסבל הנגרם לבעלי החיים במהלך הגידול ולמנוע סבל מיותר או בלתי מוצדק²⁶¹. עם זאת יצוין כי לדעתנו מדובר בהסכמה לכאורה בלבד. כפי שראינו לעיל, רובו הגדול של הציבור בוחר להמשיך ולצרוך מוצרים מן החי - בין אם מדובר במוצרים בסיסיים כבשר, ביצים וחלב ובין אם מדובר בנעליים ותיקי עור. זוהי עמדתו האמיתית של הציבור - תהא אשר תהא העמדה הלכאורית אותה יציג הציבור באמצעות סקר - מדויק ככל שיהיה.

במצב דברים זה מונחת לבחינה השאלה מה חשיבותה של התועלת עבורה מוכנה החברה לגרום כאב לבעל החיים ומהי החשיבות שהחברה מעניקה להפחתת הכאב והסבל של בעלי החיים לגבי אותו שימוש ספציפי אשר נבחן בכל מקרה ומקרה. בהתאם לאבחנה זו, ניתן לתקן תקנות לגבי היחס והטיפול בחיות המשק בחלוקה לשתי קטגוריות: הראשונה נוגעת לאופן הטיפול בבעלי החיים והיא מתייחסת לאפשרות שיפור הסטנדרטים של הטיפול בבעלי חיים; השנייה עניינה באותן פרקטיקות אשר מעורב בהם כאב. לגבי אלה, יש לבחון האם הכאב נחוץ אם לאו, ואם ניתן - יש לצמצם אותו ככל האפשר. חשיבותו של המבחן הדו שלבי בקטגוריה זו הוא בכך שהוא מבסס הכרה בכך שהכאב והסבל של בעל החיים לא תמיד ניתן לאיזון אל מול צרכי האדם.

עוד יש לזכור כי במובחן מחיות מחמד אותם מגדל האדם להנאתו, חיות המשק מגודלות ומוחזקות למטרה מוגדרת וברורה של מילוי צרכים שונים של האדם. צרכי האדם הם מונח רחב המבטא העדפות ודפוסי צריכה שונים של האדם, פרי תפיסות מסורתיות, חברתיות ותרבותיות אשר השתרשו עם השנים, יחד עם זאת, מטבע הדברים עשויים צרכי האדם להשתנות מעת לעת. פירוש הדבר שבראש ובראשונה מוגדרים צרכי החברה ותפיסתה, ככל שהם מותרים על פי חוק כמובן, ועל פיהם נדרשת הרשות המוסמכת לתקן תקנות שיאפשרו את מימוש הצרכים הללו בדרך הטובה ביותר האפשרית במובן זה שהיא מגלמת איזון בין צרכי החברה לבין הערכים האחרים שעומדים לנגדה בכל מקרה ומקרה.

ההשקפה הקולקטיבית של החברה תאותר אם כן קודם לכל על פי צרכי החברה והעדפותיה הצרכניות. השקפה זו איננה תוצאה של תפיסות ערכיות בלבד, אלא היא מגלמת מכלול של שיקולים, בכללם אותם העדפות ודפוסי צריכה המושפעים מתפיסות חברתיות, תרבותיות

²⁶⁰ חריג לכלל זה הינו הרגלי התזונה של חלק מן הזרמים של התרבות ההינדית אשר אוסרים על אכילת בשר בשל קדושתה של הפרה. יחד עם זאת חלק ניכר מבני ההינדו צורכים עופות ודגים בתזונתם.

²⁶¹ ראו הסקר הנזכר בה"ש 180 לעיל.

וערכיות, אשר אוזנו אל מול אילוצים של זמן, מקום, עלויות כלכליות ומגבלות אחרות באופן שהוביל בסופו של דבר לתוצאה משוקללת המבטאת את בחירתה של החברה.

כך למשל לשם דוגמא ובהתייחס לגידול חיות מחמד, מושפעת תפיסתה של החברה את איכות חייו של הכלב בהתאם לאילוצי זמן, מקום ודפוסי המגורים. משפחה המתגוררת בדירה בעיר, איננה יכולה מטבע הדברים לגדל כלב באופן חופשי ולכן למעט הוצאת הכלב לטיול יומי קצר כאשר הוא מובל קשור ברצועה, היא מסתפקת בגידול בתנאי שבי מוחלט. העובדה שמשפחות רבות מגדלות חיות מחמד באופן כזה, יכול והיא מלמדת כי זוהי העדפתה ותפיסתה של אותה משפחה את רווחת בעלי חיים, ויכול שהדבר נובע פשוט מאילוצי זמן ומקום. כך או כך, שניהם נתפסים בעינינו כלגיטימיים. פירוש הדבר ראשית, שהשקפתה הקולקטיבית של החברה איננה חייבת בהכרח להיות אחידה והיא עשויה לבטא עמדות שונות שכולן מקובלות, ושנית – כי אנו מכירים במגבלות של זמן, מקום ומרחב כשיקולים רלוונטיים.

צרכי החברה והעדפותיה, כמו גם תובנות ותפיסות חברתיות מקובלות, הם בסופו של דבר המדדים החשובים המבטאים את ההשקפה הקולקטיבית של החברה. יצוין, כי גם הדרך לאיתור ההשקפה הקולקטיבית של החברה בנושאים שונים אינה תמיד זהה והיא עשויה להשתנות על פי העניין. יחד עם זאת, דפוסי הצריכה וערכים חברתיים שגורים, הם בעלי משקל רב. כך למשל בהשאלה מעולם המסחר - זה לא כבר ידענו כי תובנות חברתיות הן נושא בעל משמעות שיווקית מכרעת באותו עולם. באופן דומה, עשויות תפיסות אלה להיות אמצעי חשוב גם עבור מערכת המשפט, שהרי המשפט הוא כלי חברתי, הוא נועד לשרת אינטרסים חברתיים, ולפיכך הוא איננו יכול להיות מנותק מעמדתה של החברה, וככל שיש כמה עמדות – יש מקום ליתן ביטוי לכולן, כעולה מן התפיסה הדמוקרטית הפלורליסטית המאפיינת את המציאות הישראלית, ובהתאם, צריכה תפיסת המשפט לעלות בקנה אחד עם גישה זו. זאת ועוד: הדינמיקה של החיים בעולם המודרני עשויה כמובן להוביל עם הזמן לשינוי בהשקפות הקולקטיביות של החברה: עמדה שנחשבת במקומותינו כמקובלת כיום עשויה ברבות הימים להיתפס אחרת. ככל שכך יקרה, יידרש עולם המשפט להתאים גם את עצמו למציאות המשתנה.

ההחלטה מהי פרקטיקה חקלאית מוצדקת ומה איננה מוצדקת נבחנת אם כן בראש ובראשונה על פי צרכי ודרישות השוק. ככל שיש ביקוש למוצר מסוים – יש מקום לייצר אותו. ככל שהחברה הישראלית עדיין צורכת באופן רחב מוצרים מן החי בתזונתה, כי אז יש מקום לאפשר את פרקטיקות הגידול הנוהגות בענפי גידולי החי כפרקטיקות מקובלות וסבירות ולהחריג אותם בחוק מן הכלל הנוגע להתעללות. על פי כך, ובהתאם לרוח הפלורליסטית והאוטונומיה האישית המאפשרת לצרכן הישראלי לבחור את מזונו - יש מקום לדעתנו ליתן לכוחות השוק להחליט האם יש מקום לייצר בישראל מוצר כלשהו אם לאו. בהתאם יש לאבחן באופן ברור בין חיות מחמד לבין חיות משק או חיות הגדלות בחוות גידול לצרכי מאכל או לצרכים מסחריים אחרים של האדם בין באמצעות החרגה מפורשת ובין באמצעות הטמעת הוראות ספציפיות הנוגעות לגידול בעלי חיים לצרכי מזון, בדיוק כשם שנעשה לגבי שימוש בבעלי חיים לצרכי ניסויים או לצרכים נוספים, וכמקובל בחוקים הזרים.

ואולם לצורך בחינת ההשקפה החברתית אין די באיתור צרכי השוק וההעדפות הצרכניות. מבין כלל השיקולים המרכיבים את השקפתה הקולקטיבית של החברה קיים שיקול נוסף בעל משקל גדול – הוא השיקול הכלכלי:

על פי המבחן המשפטי המקובל, יש לבחון בעת ביצוע האיזון, את התועלת הצומחת מן הפרקטיקה אל מול הפגיעה בבעל החיים. במקרה של הנשרה כפויה במטילות למשל²⁶², התועלת הצומחת מביצוע פרקטיקה זו היא בעלת תרומה משמעותית לתהליך הייצור שכן היא מגדילה באופן ניכר את כמות ייצור הביצים. שיפור כושר ההטלה הוא אם כן אינטרס כלכלי טהור. לפנינו דילמה מוסרית לא פשוטה, יחד עם זאת האינטרס הכלכלי הוא אינטרס שקשה להתעלם ממנו. שיפור רווחת בעלי החיים הוא תהליך הכרוך בעלויות כספיות לא מבוטלות. ביטול פרקטיקות נוהגות, כמו גם הגדלת מרחב המחיה של חיות המשק, מעבר להשקעה הכספית הראשונית הגדולה הכרוכה בשיפור מתקני הגידול, גם מגדיל באופן ישיר את עלויות הייצור. המגדלים נדרשים לבצע את השינוי אולם העלויות יפלו בסופו של דבר על הצרכנים – בין בצורה של מסים, סובסידיות או העלאת מחיר המוצר. נכונות הצרכנים לשאת בנטל הכלכלי היא המבחן האמיתי שעומד מול התפיסה האלטרואיסטית המאפיינת את המחלוקת בנושא רווחת בעלי חיים²⁶³. קביעת מידת הרווחה והתועלת לבעלי החיים נמדדת על ידי הצרכנים באופן ישיר במונחים של עלות תועלת ובמונחים כספיים²⁶⁴.

מחקרים מראים כי השיטה הידידותית תייקר את עלויות הבשר באופן משמעותי מאוד וכי מרבית הצרכנים – הגם שיוודו בסקר עצמאי כי רווחת בעלי חיים היא נושא חשוב – אינם מוכנים בפועל לשלם את המחיר הגבוה²⁶⁵. הדברים נכונים גם באשר לביצי מאכל²⁶⁶ ביטול תהליך ההנשרה בכלל, ייקר את עלות הייצור באופן משמעותי עוד יותר²⁶⁷. יש לזכור כי הביצים הם אחד ממצרכי היסוד המובהקים. ככל שהצרכן מוכן לשלם כפול עבור מחיר הביצה, כי אז ניתן לבצע רפורמה מרחיקת לכת בנושא של רווחת בעלי חיים. אם לעומת זאת, כפי שמראים הסקרים העכשוויים – אין הצרכנים נכונים לשאת בנטל - כי אז, על אף הדילמה המוסרית – אנו נדרשים להכיר בעובדה שאינטרס כלכלי הוא אינטרס לגיטימי והוא איננו מתייחס רק לאינטרס של המגדלים, אלא גם, ובעיקר לאינטרס של הצרכנים. בנקודה זו לא נוכל שלא להעיר כי לאור מחאת הקוטג' אשר ידענו לאחרונה גם במקומותינו – ספק אם הצרכן הישראלי נכון יהיה לשלם יותר עבור ביצים וחלב שמחירם הוכפל בשל שיפור רווחת חיות המשק²⁶⁸. לא מן הנמנע אם כן שהעלויות הכרוכות

²⁶² הפרקטיקה של הנשרה כפויה במטילות נסקרה בפרק ד(2) לעיל.

²⁶³ ראה Jayson L. Lusk & F. Bailey Norwood, *Animal Welfare Economics*, 33(4) **Applied Economic Prospective and Policy**, 463 (2011); Jayson L. Lusk, *Speciesism, Altruism and the Economics of Animal Welfare*, 39(2) **European Review of Agricultural Economics** 189 (2011)

²⁶⁴ שם. ראה גם Baily F. Norwood, Jayson L. Lusk, **Compassion by the Pound: The Economics of Farm Animal Welfare** (2011)

²⁶⁵ על פי מחקרים בארה"ב, רק שלושה אחוז מצרכני הבשר הראו נכונות לשלם עבור שיפור מסוים ברווחת בעלי החיים. ראה Darian M. Ibrahim, *A Return to Descartes*, ה"ש 15, עמ' 107.

²⁶⁶ על הנכונות המועטה לשלם את "מחיר רווחת בעלי החיים" ראה גם Jae B. Chang, Jayson L. Lusk and Bailey Norwood, *The Price of Happy Hens: A Hedonic Analysis of Retail Egg Prices* 35(3) **Journal of Agricultural and Resource Economics** 406 (2010). המאמר מנתח את העלויות הכרוכות במעבר מביצי סוללה קונבנציונליות לביצים אורגניות, והוא כולל בין היתר בדיקה אמפירית לגבי נכונות השוק לשלם את הפרשי המחיר. המחקר. המחקר ניתן לצפייה בכתובת: <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/97855/2/JARE%2cDec2010%2c%2304F%2cpp406-423.pdf>

(נבדק לאחרונה 16.1.2013). ראה גם Darian M. Ibrahim, *The Anti Cruelty Statute*, לעיל ה"ש 40, עמ' 189 ה"ש 48 והאסמכתאות שם.

²⁶⁷ דו"ח הוועדה לבחינת משק הייצור והשיווק בענף ביצי המאכל, מטילות ביצי מאכל – שיכון בכלובים ובלעדיהם, היבטים וטרינריים לעיל ה"ש 206, עמ' 142.

²⁶⁸ הכוונה לחרם צרכנים שהתרחש בישראל ביוני 2011 במחאה על העלייה המתמשכת במחירי המזון. החרם כונה בשפת העם "מחאת הקוטג'", וקרא לציבור להימנע מרכישת גבינת קוטג' שנחשבת למצרך פופולארי, במחירה הנוכחי. ראה למשל בכתובת <http://www.nrg.co.il/online/16/ART2/251/644.html>.

בהסבת מתקני הגידול בשל הדרישה לשיפור רווחת חיות המשק, יוטלו בסופו של דבר על הצרכנים. למעשה המציאות מלמדת כי כבר עתה קיימים בשוק מוצרים מן החי אשר יוצרו בנורמות גידול שונות וניתן להיווכח בנקל כי פערי המחיר עשויים להיות משמעותיים²⁶⁹. וככל שהאינטרס הכלכלי של הצרכנים הוא אינטרס לגיטימי, הרי שתפיסת המזון של הציבור ונכונותו לשאת בעלויות הכרוכות בשיפור רווחת בעלי החיים – שניהם גורמים רלוונטיים שיש לכלול אותם במסגרת הערכים המצרפיים המגלמים את ההשקפה הקולקטיבית של החברה. התנהגותה של החברה הישראלית לא שונה אם כן מחברות רבות אחרות על פני הגלובוס, אשר מאופיינות על פי פרופ' פרנציון באותה "סכיזופרניה מוסרית"²⁷⁰.

במאמר מוסגר יצויין כי האינטרס הכלכלי מתקשר גם למישור של האוטונומיה של הצרכן, הרי שהיא דורשת כי בפני הצרכנים יובא המידע המלא²⁷¹ של ההשלכות הכלכליות הנובעות משיפור רווחת בעלי החיים שהרי אין זה מתקבל על הדעת להטיל על היצרנים לשאת בעלויות ההסבה של מתקני הגידול מבלי שהדבר ישתקף בסופו של דבר במחיר המוצר, שאם לא כן נימצא נשאבים לתוך הסיטואציה שקיימת באירופה ובניו זילנד לפיה הלכה למעשה אין אפשרות לממש את הכללים בדבר רווחת בעלי החיים. לחילופין אנו עשויים להימצא במצב בו פעם נוספת עלולים המגדלים להיהפך לעבריינים בעל כורחם מחמת העדר אפשרות כלכלית להסבת המתקנים. לחילופי חילופין יש לצפות לסיטואציה של סגירה מסיבית של ענפי גידול החי במשקי הבית הקטנים אשר תותיר את העיסוק בענף זה בידי בעלי הון²⁷², ותהפוך אותו לגידולים בהיקפים תעשייתיים של ממש. זהו המקום להזכיר כי ראשיתו של המשבר – בבעיות שנולדו משיטות הגידול התעשייתיות. פירושו של דבר שמן ההיבט של ניהול סיכונים – עלולה הטלת העלויות הכלכליות על המגדלים החקלאיים, להחריף את הבעיה ולהציב את החברה באותו סיכון – מכיוון אחר – חמור יותר. יתר על כן, החלשת משקי הבית הקטנים ועליית המגדלים הגדולים איננה אינטרס של הצרכנים שכן היא עלולה להחריף את תופעת הריכוזיות במשק, וליצור שורה של בעיות מתחום ההגבלים העסקיים²⁷³.

משקלו של האינטרס הכלכלי נראה בבירור גם במדינות אירופה בהם אומצו תקני גידול חדשים – שם כפי שראינו ניכרים קשיים לא מבוטלים ביישומם. קשיים כאלה, צפויים ללא ספק גם בישראל. שיפור רווחת בעלי החיים דורש משאבים רבים. מעבר למימון הכרוך שבהקמת מתקנים חדשים נדרשים גם שטחי קרקע נרחבים שבהם יוכלו הבקר, העגלים והעופות להסתובב בחופשיות. מצוקת הקרקע בישראל מכתובה מכסות קרקע קטנות יחסית למשקים החקלאיים. גודלה הממוצע של נחלה בישראל איננו מאפשר את המרחב הדרוש לגידול האופטימלי. גם כיום

²⁶⁹ כך למשל בדיקה צרכנית פשוטה תגלה שמחירם של ביצי חופש עולה כדי כפליים ממחירם של ביצים רגילות.

²⁷⁰ לעיל ה"ש 179 והטקסט המתייחס אליה בגוף המאמר.

²⁷¹ לעניין חובת הגילוי כרכיב מרכזי באוטונומיה של הצרכן ראו תנובה נ' ראבי לעיל ה"ש 243.

²⁷² כבר עתה אנו עדים לתופעה של חקלאות תעשייתיים (אם כי עדיין לא בתחום גידול בעלי החיים) בידיהם של בעלי הון. בין אלה ניתן למנות חברות גדולות כמו מהדרין ופרי אור. ראו אריק מירובסקי, "מהדרין של תשובה ודנקר תרוויח מאות מיליוני שקלים מהפשרת קרקעות חקלאיות" TheMarker 11.10.12 <http://www.themarker.com/realestate/1.1839966>

²⁷³ ראו והשוו תופעת הפטור למשווקים החקלאיים אשר הובילה לחיזוק מעמדם של גורמים דומיננטיים בענף, לניצול לרעה של הפטור והמעמד הדומיננטי ולהחרפת פערי התיווך בתוצרת החקלאית, ורד דשא, "הפטור החקלאי בחוק ההגבלים העסקיים: מחקר השוואתי והרהורים לגבי תחולת הפטור", הפרקליט נא(1) 349.

התחרות על שימושי קרקע בישראל היא תחרות עזה. מעבר לכך, המעבר למתקני גידול מתקדמים כרוך בעלויות כבדות אשר ספק אם המגדלים בישראל יכולים לשאת בהם.

אין ספק לדעתנו, כי רף הסטנדרטים לטיפול בבעלי חיים ילך ויעלה באופן עקבי עם השנים לבוא. יחד עם זאת, לאור מורכבות העניין, יש לאמץ מודל הגיוני ובר ביצוע. הניסיון שנצבר בעולם, הגם שהוא מועט יחסית, וההשלכות של פסק הדין בעניין "נח" ראוי שיובילו למודל מדורג שיאפשר המשך גידול בעלי חיים וצריכת מוצרים מן החי בהתאם להעדפות הצרכניות של החברה ומבלי שהדבר יפיל נטל כבד מידי על המגדלים או על הצרכן.

הכרת המצב המשפטי בעולם עשוי בהחלט להיות סמן באימוץ המסגרת הרגולטרית בישראל. יחד עם זאת יש חשיבות גדולה שלא להתעלם מן המציאות הכלכלית הקשורה בשיפור רווחת חיות המשק. חלק מן הפרקטיקות אשר אומצו במדינות אירופה מתבררות כבלתי ישימות ובלתי ריאליות בשוק העולמי התחרותי, וכתוצאה מכך הן עשויות להוציא אל מחוץ לשוק חלק מן המגדלים שלא יוכלו לעמוד בעלויות הייצור.²⁷⁴

הסטנדרטים הרצויים נדרשים להגן על בעלי החיים מפני טיפול בלתי הומני, ובמקביל לאפשר את קיום החקלאות. בהיותה ספקית המזון של האוכלוסייה שמירה על החקלאות – היא אינטרס של כלל הצרכנים. המסגרת החקיקתית אשר תיקבע את תנאי הגידול, צריכה להתמקד ברפורמה במקומות בהם התועלת בשיפור רווחת חיות המשק, עולה על הנטל המוטל על התעשייה. מקום לשיפור בוודאי יש, ברם הפיתרון איננו יכול להיות אימוץ של שיטה לקויה מבחינה כלכלית, ו/או שיטה שלא ניתן ליישמה.

כללם של דברים – שני רכיבים עיקריים מסייעים לאבחן את השקפתה הקולקטיבית של החברה: העדפות צרכניות של הציבור אשר מבקש להמשיך ולצרוך מוצרים מן החי והאינטרס הכלכלי, קרי דרישתו של הציבור שמוצרים אלה יהיו זמינים במחיר שווה לכל נפש. שני אלה הם אינטרסים לגיטימיים – על בסיסם נדרשת הרשות המוסמכת, להתקין תקנות לגידול בעלי חיים.

2. הבסיס המדעי

כפי שהובא לעיל, ניתוח המציאות בקונטקסט של זכויות בעלי חיים ורווחת בעלי חיים נעשה מנקודת מבט אנושית. משום כך, בבואנו לקבוע נורמות וכללים סטטוטוריים באשר לטיפול וההתייחסות לבעלי החיים אנו עשויים להיתקל בכמה קשיים. בהיותנו יצורים שונים, ומאחר שאין אנו יכולים לחוות ולפרש את אותן תחושות אשר חווים בעלי החיים, הרי שבבסיסם של דברים, הדרך לקבוע את עמדתנו בנושא של רווחת בעלי חיים צריכה להיות מבוססת על ההבנה המדעית של האדם לגבי ההתנהגות והפיזיולוגיה של בעלי החיים. על בסיס זה, אימצו החוקים הזרים הוראות כלליות להגנה על בעלי חיים שנועדו לקבוע סטנדרטים מינימליים לטיפול בחיות המשק על מנת להבטיח שהצרכים הפיזיים, הבריאותיים וההתנהגותיים של בעלי החיים יענו לדרישה של "טיפול נאות" כפי שנקבעו על פי ידע מדעי מקצועי.²⁷⁵

²⁷⁴ Angela J. Geiman, לעיל ה"ש 11 עמ' 132.

²⁷⁵ ראו למשל סעיף 9 לחוק בניו זילנד, לעיל ה"ש 157.

גידול בעלי חיים הוא מדע מורכב, ועל כך עמדנו בהרחבה לעיל²⁷⁶. שיטות הגידול הנהוגות כיום הינן פרי פיתוח מדעי, הן מדודות, נבחנו מדעית, פותחו, התפתחו ושופרו באופן מבוקר ובפיקוח מקצועי והן דומות בכל העולם.

מטעם זה, נכון היה להסמיך את משרד החקלאות שהינו הרשות הציבורית בעלת הידע המקצועי בתחום של גידול בעלי חיים להתקין תקנות ולקבוע את הכללים בנושא גידול המוצר. הפקדת הטיפול בתחום גידולי החי ובכלל זה הדרכה והפיקוח על הנושא בידי משרד החקלאות מקובלת בעולם הרחב ולא בכדי. כאמור לעיל מדובר במדע מורכב אשר דורש ידע ומומחיות מקצועית רבה. יתר על כן, יש לזכור כי השאלה מהו טיפול נאות איננה חד משמעית וכי מדובר במונח גמיש אשר עשוי להשתנות ולהתפתח כמעט באופן תמידי. משום כך ראוי שהנושא יופקד בידיה של הרשות המקצועית שבידיה הידע והמיומנות הנדרשת, על סגל העובדים המקצועי שלה. הענקת הסמכות בעניין זה למשרד החקלאות עולה בקנה אחד עם המוטיב המרכזי העומד מאחורי העיקרון של האצלת סמכויותיו של המחוקק המקובל בדין המינהלי. במובן זה, הצעת החוק החדשה שתוביל לנטילת הסמכות מן הרשות המקצועית והעברתה לגורם שאין לו זיקה לתחום הרלוונטי²⁷⁷ עשויה לפגוע באופן ממשי בהפעלה הראויה של אותה סמכות²⁷⁸. על פי המתווה המשפטי אותו אנו מציעים, יש מקום לדעתנו להותיר את הסמכות לקביעת הסטנדרטים ולהתקנת תקנות לגבי היחס והטיפול בחיות המשק בידי משרד החקלאות. בהתאם, יש כמובן להותיר את סמכויות הפיקוח והאכיפה על החוק בידי משרד זה.

ראוי להעיר כי סמכויות הפיקוח והאכיפה על חוק ההגנה על בעלי חיים במתכונתו הנוכחית מחולקות כיום בידי לא פחות מ-4 גופים שונים: משרד החקלאות, המשרד לאיכות הסביבה²⁷⁹, משטרת ישראל²⁸⁰ והרשויות המקומיות²⁸¹. מתווה ייחודי זה, מעבר לכך שיש בו משום סרבול רב, זורע אווירה של אכיפה מפני פעילות עבריינית בענפי הגידול החקלאיים שהינם ענפי גידול לגיטימיים. הצורך באבחנה ברורה בין חיות משק לחיות מחמד ואחרות מתחדד גם לאורה של עובדה זו. אכן יש מקום להעניק למשרד לאיכות הסביבה סמכויות בנוגע לבעלי חיים משוטטים או מפגעים אחרים הקשורים לבעלי חיים הנוגעים באופן ישיר לנושאים שבטיפולו. יחד עם זאת יש מקום לייחד את סמכויות הפיקוח על גידול בעלי חיים במגזר החקלאי למשרד החקלאות בלבד. ככל שיימצא כי אכן קיימת תופעה של התעללות - יש מקום בוודאי להעביר את הטיפול בנושא לרשויות האכיפה האמונות על טיפול בעבירות פליליות ובכללם משטרת ישראל, יחד עם זאת, הטלת סמכויות הפיקוח על גידולים חקלאיים על משטרת ישראל באופן שוטף נראית בנסיבות העניין בלתי סבירה, יוצרת עירוב סמכויות ונגועה בעירוב תחומין אשר יש בו משום התערבות בשיקול הדעת של הרשות המקצועית.

²⁷⁶ ראה הדיון בפרק ד(1) ובאופן ספציפי בעמ' 39-41

²⁷⁷ הצעת חוק צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים) (תיקון איחוד סמכויות, התשע"ב - 2102 והצעת חוק צער בעלי חיים והגנה על בעלי חיים (תיקון מס' 10, סמכויות פיקוח ואכיפה) התשע"ב-2012, לעיל ה"ש 101-100

²⁷⁸ ברכה, **משפט מינהלי**, לעיל ה"ש 176, כרך שני עמ' 149 ואילך

²⁷⁹ סעיף 7 לחוק ההגנה על בעלי חיים מסמיך את השר לאיכות הסביבה למנות "נאמן" אשר אחוז בסמכויות פיקוח. עירוב סמכויות עולה גם מסעיפים 14, 14א ו-15 לחוק.

²⁸⁰ סמכויות כניסה וחקירה נתונות גם לשוטרים מכוח סעיף 6 וסעיף 8 לחוק ההגנה על בעלי חיים. בנוסף, הסמכת הנאמן הנזכר בה"ש 279 נתונה לשר לאיכות הסביבה אך נדרש אישור מפקד מחוז במשטרת ישראל.

²⁸¹ מכוח חוק הרשויות המקומיות (אכיפה סביבתית - סמכויות פקחים) התשס"ח-2008 ובהתאם לתיקון מס' 6 לחוק ההגנה על בעלי חיים.

יתר על כן, השיח הציבורי המאפיין את הנושא של גידול בעלי חיים רווי מתחים וטיעונים שהם בחלקם מוסריים ואמוציונאליים. משום כך, ומשום משקלו הכבד של הידע המדעי המקצועי, נכון להעמיד את הנושא לטיפולו של גורם מקצועי מובהק. הנימוק לפיו היותו של משרד החקלאות משרד כלכלי מעמידה אותו במצב של ניגוד עניינים²⁸² איננו רלוונטי שכן הוא מועלה בקונוטציה לפיה לכאורה האינטרס אשר עומד לנגד עיניו של משרד החקלאות הוא שמירת האינטרסים של המגדלים. יש לזכור בהקשר זה כי השיקול הראשון במעלה הוא אספקת צרכי המזון של האוכלוסייה במחירים סבירים ושווים לכל נפש. הצורך לשמור על ענפי הגידול החקלאיים באגראש ובראשונה לצורך האינטרסים של הצרכן ושל החברה בכללותה. המשרד הממשלתי המקצועי משמש במקרה זה כזרוע של המדינה אשר מחויבת באספקת מזונותיה של האוכלוסייה. אין להקל ראש אם כן בשיקול הכלכלי של הצרכן. אך במקביל, יש לשמור על המגדלים. האינטרסים של המגדלים ושל הצרכנים שלובים זה בזה. פגיעה בראשונים - תוביל במישרין לפגיעה באחרונים. כשם שחשוב להגן על ענפי ייצור אחרים, כך חשוב להגן גם על ענפי הייצור החקלאיים. אחרי הכל - נזכיר שוב כי מדובר במערכת ייצור ואספקת המזון של הציבור בישראל.

קביעת נורמות הגידול הומניות צריכה אם כן להיות מונחת בידי של הגורם המקצועי ונדרש שתהיה מבוססת על קריטריונים אובייקטיביים שעונים להגדרה "טיפול נאות" כפי שנקבעו על ידי הרשות המוסמכת בהתבסס על מחקרים וניסיון מדעי ומקצועי, ובנוסף - כזו שמשקפת את דעתה הקולקטיבית של החברה. השקפתה הקולקטיבית של החברה נדונה לעיל, והיא מרכיב חיוני בהחלטת הרשות שכן בסופו של דבר, גידול בעלי חיים נעשה עבור צרכי החברה והעדפותיה הצרכניות. ככל שאין ביקוש למוצרים מן החי - כי אז מן הסתם אין צורך בגידול בעלי חיים לצרכי מזון, ואין צורך בקביעת נורמות ואמות מידה כלל.

על פי כך, קביעת הסטנדרטים לגבי היחס והטיפול בחיות המשק ראוי שתבוצע בחלוקה לשתי קטגוריות: הראשונה נוגעת למתן טיפול נאות לבעלי חיים, והשנייה עניינה באותן פרקטיקות אשר מעורב בהם כאב. לגבי אלה, יש לבחון האם הכאב נחוץ אם לאו, ואם ניתן - יש לצמצם אותו ככל האפשר:

טיפול נאות - משמעו ככלל הבטחת הצרכים הפיזיים הבריאותיים וההתנהגותיים של בעלי החיים כפי שנקבעו והוגדרו על בסיס של ידע מדעי מקצועי, תוך הימנעות מגרמת סבל מיותר או בלתי סביר לבעלי החיים. בהקשר זה יש לשאוף לשיפור הסטנדרטים של הטיפול בבעלי חיים, כאשר מודל היעד הוא עיקרון חמשת החירויות אשר אומצו על ידי האיחוד האירופי. זאת, בכפוף למגבלות וקשיי יישום כפי שבאו לידי ביטוי בסייגים אשר אומצו בחוק הניו זילנדי, ואשר מאפשרים במקרים מסוימים חריגה מן הכללים²⁸³.

בהקשר זה יצויין כי ככלל המלצתנו היא לאמץ את המודל של החוק בניו זילנד מאחר שהוא מהווה דוגמה טובה לחקיקה מערבית מתקדמת אשר מאזנת בין צרכי החקלאות - שהינם צרכי האוכלוסייה, לבין רווחת בעלי החיים. קשיי היישום של החוק הניו זילנדי מהווים גם אבן בוחן טובה לגבי המגבלות הכרוכות באימוץ מודל חמשת החירויות האירופי. המנגנונים המאזנים הקבועים בסעיף 73 לחוק הניו זילנדי עשויים לסייע במציאת האיזון האופטימלי גם במקומותינו.

²⁸² ראו ליאור, לעיל ה"ש 101. זהו אחד השיקולים העומדים מאחורי יוזמי הצעת החוק להעברת סמכויות הפיקוח והאכיפה ממשרד החקלאות למשרד לאיכות הסביבה.

בדומה למודל הניו זילנדי מוצע כי המונח "סבל מיותר או בלתי סביר" יחריג מתחולתו סבל אשר נחוץ לצורכי הייצור החקלאי בהתאם לשיקולים שהותוו על ידי הגורם המקצועי. על פי אותו מודל מוצע כי הגורם המקצועי יהיה רשאי במקרים מסויימים להמליץ על סטנדרטים מינימאליים והמלצות לטיפול נאות גם אם הם אינם עונים במלואם לדרישות החוק, ובכלל זה לרבות (א) ההיתכנות המעשית של המעבר משיטות הגידול הנוכחיות לשיטות עבודה חדשות ואת כל תופעות הלוואי שעלולות להיגרם כתוצאה ממעבר זה; (ב) דרישות של פרקטיקות דתיות או תרבותיות או של שתיהן; (ג) את האפקט הכלכלי של המעבר מפרקטיקה נוכחית לפרקטיקה חדשה²⁸⁴ ושיקולים נוספים על פי שיקול דעתו של הגורם המקצועי.

לאחר שהגדרנו מהו טיפול נאות, יש לבחון את נחיצות הכאב בפרקטיקות המקובלות. נושא זה הוא מורכב יותר, באשר הוא מערב שיקולים של הומניות והגדרות אמורפיות יותר כפי שנראה להלן.

3. הומניות כמונח יחסי

הגורם החשוב ביותר בהקשר לקביעת הסטנדרטים ותנאי הגידול הוא כאמור הגורם המדעי. דבר אחד שהמדע אינו יכול לקבוע עם זאת, הוא את אותו סולם ערכי המשמש כתשתית להבנה זו. מקובל לטעון כי יש לאמץ כללים הומניים לטיפול ולהתייחסות בבעלי חיים, אלא "הומני" כמונח משפטי - בהקשר של רווחת בעלי חיים - דומה אך במעט לאופן שבו אנו עושים שימוש במונח זה בשפת היומיום²⁸⁵. אחת הדוגמאות לכך הינה עצם יצירת נורמות שונות של "הומניות" לבעלי חיים שונים. לכאורה, ככל שהמונח הומני מוגדר על פי קריטריונים מדעיים בלבד, ובהנחה שכלב או פרה חווים את אותן תחושות כאב או סבל, כי אז על פניו מה שנתפס כהומני עבור הראשון, אמור להיות נכון גם לגבי השני. במציאות המשפטית לעומת זאת, עשוי טיפול מסוים להיחשב באופן תיאורטי כהומני עבור פרה אך לא הומני דיו עבור כלב²⁸⁶. החרגתם של קבוצות בעלי חיים מסויימים מתחולתם של אותם חוקים מגדירה הלכה למעשה נורמות שונות לבעלי חיים שונים ומציבה רף משתנה של "הומניות".

בנוסף, חוקים אלה אוסרים על פעולות ודפוסי התנהגות מסויימים אשר נחשבים כבלתי הומניים, אולם הם יאפשרו את ביצוען כאשר המטרה נתפסת כמוצדקת או כזו שהינה לתועלת החברה²⁸⁷. עצם האפשרות לבחון באמצעות פעולה של בן אנוש – בין אם תהא זו החלטה של רשות שלטונית ובין אם ביקורת שיפוטית - האם בעיני המתבונן מן הצד ייחשבו מעשים מסויימים כאקט של

²⁸³ לסקירת החוק של ניו זילנד ראה פרק ג(5) לעיל

²⁸⁴ סעיף 73 לחוק הניו זילנדי – שם.

²⁸⁵ Craig A. Wenner, Judicial Review and the Humane Treatment of Animals, 86 *New York*

University Law Review, 1630, 1632 (2011).

²⁸⁶ החברה המערבית נוטה לייחס ערך גבוה יותר לרווחה של כלבים וחיות מחמד מאשר של בקר וצאן. ראה Wenner,

לעיל הי"ש 285 עמ' 1631 והאזכורים המופיעים שם בה"ש 2.

²⁸⁷ כאמור לעיל, חוקי ההגנה על בעלי חיים מעניקים הגנה מסוימת מפני התעללות אולם הם מחריגים מתוכם את אותם מקרים בהם על פניו מותר לגרום כאב לבעלי החיים עבור מטרה שנחשבת לתועלת החברה, ראו למשל פסקה 39 לפסק דינו של כבי' השופט חשין בעניין "חמת גדר", לעיל הי"ש 32.

התעללות בו בזמן שאחרים לא יתפסו ככאלה²⁸⁸; עצם היכולת לבצע איזון בין אינטרסים ולקבוע האם הפגיעה בבעל החיים היא מידתית ומהו היחס הראוי בין האמצעי המסוים לבין תכליתו²⁸⁹; עצם היכולת לקבוע מבחנים שיגדירו מתי גרימת הכאב מוצדקת ומתי לא; עצם היכולת להחליט שצמצום אוכלוסייה של בעל חיים מסוים היא מוצדקת בנסיבות מסויימות²⁹⁰ – כל אלה מלמדים על כך שבאופן מעשי, ההחלטה כיצד לפרש את המונח "התייחסות הומנית" לבעלי חיים קשורה גם לאופיו של בעל חיים מסוים אך גם ובעיקר לערכים שלנו ולצרכים שלנו²⁹¹ ולפיכך היא עשויה להיות סובייקטיבית לחלוטין.

יתר על כן, בפסק דינו של בית המשפט העליון בעניין "נח" נקבע כי ככלל, התכלית של יצור מזון צריכה לקבל משקל נכבד יותר מאשר בידור²⁹², וכי בעת בחינת היחס בין התועלת מן המוצר המתקבל לבין הפגיעה בבעל החיים יש לתת את הדעת לכך שמדובר במוצר שהינו מותרות. ככל שייצור מזון דרוש להבטחת צרכי קיומו של האדם - כך נקבע - כך יגדל משקלו בעת ביצוע האיזון²⁹³. פירוש הדבר שבעת שעלינו לפרש האם פרקטיקת גידול מסוימת היא הומנית דיה, יש לבחון גם מהי התועלת המגולמת באותה פרקטיקה והאם היא חיונית אם לאו. את דעתנו על "מבחן המותרות", הבענו בפרק הקודם, אך לצורך הדיון דכאן נעיר כי לדעתנו ההחלטה האם מדובר במוצרים חיוניים או שאינם חיוניים לקיומו של האדם איננה חד משמעית כלל וכלל ואף היא יחסית וסובייקטיבית.

כך למשל אלה המצדדים בזכויות בעלי חיים סבורים כי בין אם מדובר במזון מן החי, ובין אם מדובר במוצרי עור או פרוות²⁹⁴ – אף אחד מן המוצרים איננו חיוני לקיומו של האדם, והימנעות מהם אינה מפריעה לו לניהול חיים משגשגים ופורחים²⁹⁵. ואכן, זה לא כבר ידענו כי האדם מסוגל לנהל תזונה תקינה ובריאה אף ללא מזון מן החי. יתר על כן, יש הטוענים כי הוצאתם של מוצרים מן החי מתזונת האדם עדיפה במקרים רבים, ואף עשויה להפחית סוגים שונים של מחלות²⁹⁶. דברים אלה נכונים שבעתיים למוצרים העשויים עור ופרוות - אין חולק כי בעידן של ימינו, ניתן לייצר כמעט כל מוצר מכותנה או מחומרים סינתטיים. גם השימוש במוצרים מן החי לצרכי ביגוד איננו חיוני בהכרח אם כן.

על אף זאת, ועל אף שמדובר בפרקטיקה ללא ספק קשה ופוגענית, בוחר רוב הציבור להמשיך ולצרוך מוצרים אלה - אשר חלקם יכולים להיות מסווגים כמותרות על פי כל קנה מידה. הבחירה

²⁸⁸ סעיף 2(א) לחוק ההגנה על בעלי חיים קובע כי "לא יענה אדם בעל חיים, לא יתאכזר אליו ולא יתעלל בו בדרך כלשהי". שלושת הפעולות האסורות על פי סעיף זה הן אם כן עינוי, התאכזרות והתעללות. לפירוש שלושת המונחים ראה פסק דינו של כב' השופט חשין בעניין "חמת גדר" פסקה 13 ואילך לפסק הדין.

²⁸⁹ עניין "חמת גדר", לעיל ה"ש 32, פסקאות 25 ואילך; עניין "נח" פסקה 5 ואילך לפסק דינה של כב' השופטת שטרסברג כהן.

²⁹⁰ עניין העמותה למען החתול, לעיל ה"ש 2.

²⁹¹ ראה גם Wenner, לעיל ה"ש 285, עמ' 1631.

²⁹² עניין "נח" לעיל ה"ש 1, פסקה 23 לפסק דינה של כב' השופטת שטרסברג כהן, בהשוותה את נושא של שימוש בבעלי חיים לצרכי ייצור מזון אל מול קרב תנין- אדם שנערך לצרכי בידור ואשר נדון בפסק הדין בעניין "חמת גדר", לעיל ה"ש 32.

²⁹³ עניין "נח" שם.

²⁹⁴ בהצעת חוק צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים) (תיקון – איסור מכירת פרוות) התשע"ב-2012, מוצע לאסור על יבוא מכירת פרוות של בעלי חיים ואולם ההצעה איננה חלה על פרוות של בקר, צאן וגמלים. ראה נוסח הצעת החוק בכתובת <http://www.knesset.gov.il/privatelaw/data/18/4562.rtf> (נבדק לאחרונה 25.3.2013).

²⁹⁵ Gary L. Francione, *Introduction to Animal Rights*, לעיל ה"ש 16, עמ' 9.

²⁹⁶ ראה Darian M. Ibrahim, *The Anticruelty Statute*, לעיל ה"ש 40 עמ' 183 ושורת האסמכתאות והמחקרים המובאים שם בה"ש 29.

לייצר או לצרוך מוצרים שאינם מוצרי יסוד מבוססת לעיתים על העדפות צרכניות אולם היא להיות עשויה לעיתים להיות נובעת משיקולים כלכליים, למשל כאשר מדובר בענף כלכלי שלמדינה יש אינטרס לקדם²⁹⁷.

המונח "הומניות" הוא אם כן מונח נזיל וגמיש, והוא עשוי להשתנות בהתאם לצורך אותו מבקש האדם להצדיק בכל מקרה ומקרה. גם הניסיון לאמוד את מידת הסבל המצדיקה את השימוש הרצוי, אף היא יחסית. על אף שלכאורה תומכת החברה בהפחתת הסבל לבעלי החיים, היא נוטה להתעלם מן הסבל הנגרם לבעל החיים, גם אם הוא גדול - ככל שמדובר בשימוש רווח הנתפס כ"חיוני" באותו רגע נתון. ולמותר לציין כי גם הגדרת המונח "חיוני" עשויה להיות כשלעצמה סובייקטיבית, כפי שראינו.

העובדה שהמונח הומני איננו מונח אבסולוטי אלא מונח יחסי, והעובדה שמדובר במונח ערכי, מקשה על אימוץ שיטה ברורה בדרך לקביעת סטנדרטים לגידול הומני. להלן ננסה לבחון כיצד נתפס המונח "הומני" בקונטקסט של רווחת חיות המשק וכיצד הוא פורש בדין. עיון ובחינה של החקיקה הישראלית העוסקת בהגנה על בעלי חיים מגלה כי היא איננה כוללת הגדרה של המונח "הומניות". גם בארה"ב, לא מגדיר החוק הפדראלי העוסק ברווחת בעלי חיים²⁹⁸ את המונח "הומניות"²⁹⁹. ואולם בכמה פסקי דין דן בית המשפט בארה"ב במונח "הומניות" בהקשר לטיפול בחיות משק, והגדיר אותו כדלקמן:

"Humane means marked by compassion, sympathy, or consideration for the welfare of animals"³⁰⁰

ובמקום אחר:

"Humane does convey a basic meaning of compassion, sympathy and consideration for animal's health, safety, and well-being..."³⁰¹

הומניות בהקשר נשוא דיוננו נתפסת אם כן כחמלה, סימפטיה והתחשבות בבריאותו, בטיחותו ורווחתו של בעל החיים. המונחים חמלה וסימפטיה פורשו כ"ניסיון לזהות, להבין ולהקל על כאב וסבל"³⁰².

²⁹⁷ ראו למשל המאבק אותו מנהלת ממשלת קנדה כנגד האיחוד האירופי על מוצרים המופקים מכלבי ים. קנדה ונורווגיה אוחדות בשתי התעשיות הגדולות בעולם למוצרים המופקים מכלבי ים ביניהם עור, פרוות, בשר, מוצרי אומגה 3 בשמן ובכמוסות ועוד. בשנת 2008 ייצאה קנדה מוצרי כלבי ים בסך של כ- 2.5 מיליון דולר קנדי. ראו Howse and Langille, לעיל הי"ש 149 עמ' 370, Fitzgerald, לעיל הי"ש 142 עמ' 85. לדוגמא אחרת ראו: "תאילנד: בעקבות הפרה המשוגעת: עליה בייצוא בשר תניניים nana10 5.3.2001 <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=22384>

²⁹⁸ Animal Welfare Act, לעיל הי"ש 68.

²⁹⁹ יצוין עם זאת כי בחוק האמריקאי העוסק בהמתת בעלי חיים Humane Slaughter Act, לעיל הי"ש 105, הגדיר המחוקק האמריקאי פעולות ספציפיות העונות להגדרה של המתה הומנית. מגבלות על פעולות שנתפסות כבלתי הומניות לבעלי חיים נוספים ראה למשל גם ב- Marine Mammal Protection Act, 16 U.S.C. § 1372.

³⁰⁰ **New Jersey Society for the Prevention of Cruelty to Animals v. the New Jersey Department of Agriculture**, 955 A. 2d 886, 902 (N.J. 2008).

³⁰¹ **Animal Legal Def. Fund Inc. v. Glickman**, 154 F. 3d 426, 434 (D.C. Cir. 1998).

³⁰² Wenner, לעיל הי"ש 285, עמ' 1644, הי"ש 60 שם. וראו גם A.J.F. Webster, Farm Animal Welfare: The Five Freedoms and the Free Market, 161 **Veterinary Journal** 229, 232 (2001) השלב הראשון בתהליך הוא להבטיח שתפישתנו לגבי רווחת חיות המשק היא אותה תפיסה כמו של בעלי החיים עצמם.

בהתייחס לכאב - הדעה המקובלת הינה כי יש להימנע מגרימת כאב אלא אם כן המטרה היא לגיטימית או למנוע סבל מיותר או כאב שאינו מוצדק³⁰³. כפי שראינו, המונחים "מטרה לגיטימית" ו"סבל מיותר" הינם מונחים שגורים שמופיעים גם בחוקים המודרניים בעולם³⁰⁴ והם מתייחסים אל הצרכים החקלאיים כצרכים לגיטימיים. אשר לפרשנותו של המונח סבל מיותר - נקבע כי בעת פירושו ניתן לשקול שיקולים שאינם קשורים לרווחת בעלי החיים כגון נחיצות הסבל לצרכי הייצור החקלאי או שיקולים שעניינם תועלת כלכלית³⁰⁵.

האפשרות לבחינת הנסיבות והמטרה אל מולה ייקבע האם גרימת הסבל היא מותרת מגלמת למעשה הכרה בעובדה ששימוש בבעלי חיים לצרכים שונים של האדם, מלווה בסופו של דבר ברמה כזו או אחרת של כאב או סבל לבעל החיים.

יוצא אפוא שההתייחסות למונח "הומניות" בהקשר לרווחת בעלי חיים אין בה משום הצהרה בדבר מניעה אבסולוטית של סבל, אלא היא מתייחסת לנושא של הפחתת הסבל ככל שניתן בכפוף להכרה שהסבל כשלעצמו, הוא חלק בלתי נפרד מתהליך גידול בעלי חיים לצרכים שונים של האדם ואיננו ניתן למניעה באופן מוחלט³⁰⁶.

ההגדרה המשפטית הבסיסית של המונח "הומניות" ככל שהדבר נוגע לטיפול בחיות המשק, הינה אם כן טיפול נאות תוך התחשבות בבריאותה ובבטיחותה של חית המשק. בהתאם, טיפול שאינו עונה לדרישות אלה ואשר יש בו סבל מיותר או בלתי סביר יוגדר כעבירה על החוק³⁰⁷.

בשלב הבא תידרש אם כן בדיקה עובדתית בשאלה האם הפרקטיקה גורמת סבל וכאב, וככל שכך הדבר, כי אז נדרש לנסות להקל על הכאב ככל הניתן, ויש להימנע מגרימה של כאב שלא לצורך. האיסור על גרימת כאב לבעלי חיים שלא לצורך הוכר על ידי בתי המשפט כנורמה חברתית³⁰⁸ ואומץ גם על ידי הרשויות³⁰⁹.

עם כל זאת, למעשה אין בנמצא הגדרה משפטית ברורה באשר למונח "הומניות" במובנו לצורך הדיון דנן. לפיכך, ובהעדר הגדרה סטטוטורית ברורה, נותרה אם כן האחריות לקביעת סטנדרטים הומניים לבחינה, החלטה והגדרה של דרישות מינימום על ידי הרשויות הרלוונטיות³¹⁰. בנוסף, נדרשות הרשויות לקבוע באופן ספציפי איזה פרקטיקות גידול עונות

³⁰³ ראה פסקי הדין של בית המשפט העליון הנזכרים לעיל בעניין "נח" לעיל ה"ש 1; בעניין "חמת גדר" לעיל ה"ש 32 ובעניין העמותה למען החתול, לעיל ה"ש 2. למונח "סבל מיותר" ראה גם פסקה 14 לפסק דינו של כבי' השופט (כתוארו אז) גרוניס, בעניין "נח", לעיל ה"ש 1.

³⁰⁴ ראו למשל סעיף 73 לחוק הניו זילנדי, לעיל ה"ש 159 וסעיף 4 לחוק האנגלי, לעיל ה"ש 160.

³⁰⁵ סעיף 73 לחוק הניו זילנדי.

³⁰⁶ *McDonald's Corporation v. Steel*, Rachel, לעיל ה"ש 95. וראה גם פסק דינו של בית המשפט באנגלי בעניין *McDonald's Corporation v. Steel* and *Morris*, לעיל ה"ש 181. באותו מקרה נשאל אחד ממנהלי McDonald's האם הסבל הנגרם לבעלי החיים הוא בלתי נמנע. תשובת העד היתה כי: "התשובה לכך חייבת להיות יכן". בתגובה, ציין בית המשפט כי: "I do not suppose that his reply surprised anyone". פסק הדין ניתן לצפייה בכתובת http://www.mcspotlight.org/case/trial/verdict/verdict_jud2c.html

³⁰⁷ ראו פרשנות המונח "ill-treat" בסעיף (1)2 לחוק הניו זילנדי

³⁰⁸ בפסק הדין בעניין *Farm Sanctuary Inc. v. Department of Food & Agriculture*, 74 Cal. Rptr. 2d 75, (Ct. App. 1998) נקבע כי אין ספק בקיומה של נורמה חברתית שאוסרת על גרימת כאב לבעלי חיים שלא לצורך. הנחה זו אומצה גם בפסק הדין בעניין *Church of the Lukumi Babalu Aye, Inc. v. City of Hialeah*, 723 F. Supp. 1467, 1486 (S.D. Fla. 1989, rev'd, 508 U.S. 520 (1993); *Humane Society of Rochester & Monroe County For the Prevention of Cruelty to Animals, Inc. v. Lyng*, 633 F. Supp. 480, 486 (W.D.N.Y. 1986).

³⁰⁹ *Wenner*, לעיל ה"ש 285, עמ' 1645 ה"ש 63 שם.

³¹⁰ *Wenner*, לעיל ה"ש 285 עמ' 1638 והאזכורים המפורטים שם בה"ש 31.

להגדרה של פרקטיקה הומנית. החלטת הרשות נתונה אמנם לביקורת שיפוטית, אולם כידוע, על פי ההלכה המקובלת, התערבותו של בית המשפט בשיקול הדעת של הרשות, תעשה, ככלל, רק במקרים של חוסר סבירות קיצונית³¹¹.

כיצד תקבע הרשות מהם פרקטיקות הומניות, וכיצד ועל פי אילו אמות מידה תבוצע הביקורת השיפוטית על החלטת הרשות?

מנקודת מבט אינדיבידואלית, הומניות - כמו יופי - היא בעיני המתבונן. דעתו של אדם אחד באשר למה נחשב, ומה איננו נחשב הומני תלוי באופן בסיסי בתפיסתו של אותו אדם את רעיון החמלה והסימפטיה³¹².

מנקודת מבט חברתית לעומת זאת, הומניות צריכה להיות מבוססת על קריטריונים אובייקטיביים פרי מחקרים וניסיון מדעי ומקצועי, ובנוסף - כזו שמשקפת את דעתה הקולקטיבית של החברה³¹³. חשיבותן של העמדות החברתיות מטרחה לזהות את האינטרסים הלגיטימיים שיצדיקו את גרימת הכאב לבעלי החיים. כאשר מגדירים סטנדרטים מקובלים של טיפול, נדרשת הרשות הציבורית עליה מוטלת האחריות לקבוע את הנורמה, להציב אם כן לנגד עיניה את הערכים או הצרכים הקולקטיביים הללו, ובכלל זה לזהות את החשיבות שהחברה מעניקה להפחתת הכאב והסבל של בעלי החיים לגבי אותו שימוש ספציפי אשר נבחן בכל מקרה ומקרה. נחיצותו של הכאב נגזרת אם כן מהשקפתה הקולקטיבית של החברה עמדתו לעיל בהרחבה, אשר בעיקרה נוגעת לצרכי החברה והעדפותיה ולשיקולים כלכליים רלוונטיים. הגדרה שכוללת התייחסות לרכיבים אלה, עשויה לענות על דרישת הסבירות, ולעמוד בביקורת השיפוטית.

להלן תובאנה דוגמאות ליישום המבחן הזו שלבי אותו אנו ממליצים להחיל במקרה של פרקטיקות אשר מעורב בהם כאב. נזכיר כי ראשית על הרשות לבחון האם הכאב נחוץ אם לאו, ואם ניתן - יש לצמצם אותו ככל האפשר.

טול לדוגמה פרקטיקה של קיצוץ זנב (שאיננה מקובלת בישראל). ככל שביצעו של אקט זה יש בו תועלת בריאותית או בטיחותית לבעל החיים המשפיעה על יעילות הגידול, כי אז יש מקום לבצעו תוך הפחתת הכאב לרמה המינימאלית האפשרית. אם לעומת זאת פרקטיקה זו מבוצעת אך ורק לשם נוחות של המגדל - כי אז מן הראוי שלא לבצעה כלל. **פרקטיקה כזו איננה מוצדקת ואיננה הומנית**³¹⁴.

³¹¹ גם במשפט הישראלי ההלכה היא כי אין בית המשפט מחליף את ישקול דעתה המקצועי של הרשות ואינו מתערב בה אלא במקרים של חוסר סבירות קיצונית. בג"צ 389/80 **דפי זהב בע"מ נ' רשות השידור**, פ"ד לה(1)421.

³¹² Glickman לעיל ה"ש 301 עמ' 448.

³¹³ Wenner, לעיל ה"ש 285 עמ' 1642.

³¹⁴ **New Jersey Society for the Prevention of Cruelty to Animals v. New Jersey Department of Agriculture**, No. A-6319-03T1, 2007 WL 486764 (N.J. Super. C.t. App. Div. 2007) ; **New Jersey Society for the Prevention of Cruelty to Animals v. the New Jersey Department of Agriculture**, 955 A. 2d 886, 902 (N.J. 2008).

פסק הדין עסק בתקנות שנקבעו במדינת ניו ג'רזי שקבעו סטנדרטים לטיפול הומני. יצויין כי מדינת ניו ג'רזי היא המדינה הראשונה שהעניקה סמכות לרשויות לקבוע סטנדרטים כאלה, מאחר שהנושא של רווחת חיות המשק מוחרג מחוק ההגנה על בעלי חיים בארה"ב. תקנות אלה הובאו לבחינה שיפוטית לאחר שארגוני זכויות בעלי חיים טענו כי הן מאפשרות למגדלים ביצוע של פרקטיקות שאינן הומניות. בית המשפט של ניו ג'רזי פסל את התקנות. בעקבות ניו ג'רזי אימצו שורה של מדינות נוספות חוקים העוסקים בטיפול בחיות המשק. לסקירה בנושא ראה Wenner, לעיל ה"ש 285 עמ' 1639 ובמיוחד הטקסט הנלווה שם לה"ש 36.

שונה בעניין זה הפרקטיקה של קיטום המקור³¹⁵ – מדובר בפרקטיקה מקובלת אשר על פי הנתונים שהובאו לעיל, ניכר שהתועלת העולה ממנה קשורה לבטיחות העופות. בטיחות העופות משפיעה על בריאות העופות ולכן גם לצופה מן הצד שאינו בעל הבנה מדעית – היא נראית על פניו מוצדקת. אין חולק עם זאת כי האקט של קיטום המקור מלווה בסבל. לפנינו אם כן **פרקטיקה מוצדקת שאינה הומנית**. במקרה כזה, ניתן להמשיך ולבצע אותה אך יש לשאוף להפחתת הכאב והסבל למינימום האפשרי.

הנושא מעט מורכב יותר כאשר מדובר בהנשרה כפויה במטילות³¹⁶. פרקטיקה זו הינה אחת הפרקטיקות המקובלות בגידול עופות, ברם במקרה זה מצאנו שההצדקה לביצועה מבוססת על נימוקים כלכליים. יחד עם זאת, לדעתנו, וכפי שהובא לעיל בהרחבה, האינטרס הכלכלי הוא אינטרס לגיטימי. וככל שכך הדבר, הרי שגם כאן לפנינו **פרקטיקה שהינה מוצדקת, אך בלתי הומנית**. במקרה כזה, יש לבחון את האפשרות להקטין את סבלן של העופות ככל שניתן, ולשקול תהליך הנשרה ידידותי יותר, שיסייע להקטנת הסבל.

ברוח זו ניתן לבחון לדעתנו את מרבית שיטות הנהוגות, לרבות גידול מטילות בכלובי סוללה, וגידול עגלי חלב.

ז. אחרית דבר

הגבלת השימוש בבעלי חיים באמצעות חוק ההגנה על בעלי חיים היא אבן יסוד חשובה לביסוסה של הרגולציה הממשלתית בנושא גידולי החי לצרכי האדם. כך, חשובה גם הכרת המצב המשפטי בעולם שכן היא עשויה לסייע לישראל לאמץ את המסגרת הרגולטורית המתאימה לה. יחד עם זאת מסגרת זו אינה בהכרח חייבת להיות תואמת לגישה האירופית, וודאי שאין מקום לאמץ גישה קיצונית ממנה, כפי שמסתמן. יתר על כן, בפרספקטיבה של למעלה מעשור מאז אומצו הכללים באיחוד האירופי נתונה בידי ישראל הפריבילגיה להסיק את המסקנות העולות מקשיי היישום שם, ובמקומות אחרים בעולם, בעת שהיא בוחנת את המסגרת הרגולטורית המתאימה למציאות הישראלית.

כך או כך, סקירת המציאות המשפטית הבעייתית בישראל מלמדת לדעתנו, כי בשלה השעה לאימוצו של חוק הולם במקומותינו, אשר יאזן באופן ראוי את רווחת בעלי החיים עם השימושים הנעשים בהם, יכלול הוראות ברורות והתייחסות מפורשת לנושא של גידול בעלי חיים לצרכי מאכל, ויחריג את חיות המשק ובעלי החיים בגידול החקלאי משאר בעלי החיים כמקובל בעולם.

אין מחלוקת כי שיפורים בשיטת הגידול ושמירה על רווחת בעלי החיים במשקים החקלאיים הם ללא ספק חשובים, יחד עם זאת ראוי שהם יאומצו באופן רציונאלי, אובייקטיבי ואחראי ובדרך שתאפשר שמירה על דפוסי הצריכה וההעדפות הלגיטימיות של החברה הישראלית.

³¹⁵ סקירה בנושא קיטום המקור ראה בפרק ד(2) לעיל
³¹⁶ על הנשרה כפויה במטילות ראה בפרק ד(2) לעיל.